

IV. СТРАШНИЙ ЯР

Мій дід, коли було розповідав про старі часи слободи нашої, то завжди казав:

— На цім місці колись була Україна. В ту пору ніхто тут не жив, і слободи зовсім не було; гора була вкрита лісами, де водився різний звір дикий, а долина — так це була справжня безодня: болота та очерети. Люди були вільні, жили вони добре, чумакували, ходили на заробітки до Криму. Хто не знав цього місця в те урем'я, той і не повірить, що тут було,— тут рай був! Що того лісу — тьма! А сіна які були, а дичини! Все минулось, неначе нічого й не було!

Дяк Ананій Ієрихонський у своїх записках говорить:

— „В давні часи на західній стороні Воронихи були темні ліси, там водились дикі кабани, олені та дикі кози. Про колишнє дозвілля цієї місцевости розповідають таке: поселяни косили траву біля самих дворів, сіно в копицях волокли в городи без возів; полуниць було стільки, що в тих хто ходив по траві, ноги ставали червоні“...

Зрозуміла річ, що це було не так. Старим людям, що завжди трохи ідеалізують і прикрашують минув-

шину, справді, старі часи здавались раєм. Що то був за рай, ми бачили з історії слободи за часів князя, коли, власне, всі дівчата й молодіці слобідські рахувалися в панському гаремі.

Та крім цього місцевість нашу навіщали і стихійні лиха, як от пошесті різні та голод. Наприклад, про сарану зберігся такий запис:

— Перелетіла вона через слободу і пішла на ліс, де, сідаючи, обламувала дерева; так багатько сарани, кажуть старі, люди, ще ніколи не було!

Не раз була й посуха, а слідом за нею голод. Про один такий голод дяк Ананій записав:

— У цім році постигло слободу велике лихо. З самої весни не було дощу, весь час віяв суховій. Все згоріло, земля стала чорна, і коли вітер дужчав, то по степу сунули чорні хмари пилу, закриваючи світ сонця. Люди ходили як тіні. Щоб якнебудь прохарчуватись, до борошна домішували лободу, жолуді, коріння, трави, крейду, кору, багато тоді людей тікало на Дін, на Чорноморію, на Кубань. Которі ж лишилися удома, то на них страшно було дивитись. Люди пухли з голоду; спухне як скло, вийде на сонечко, сяде, шкіра репне на тварі, то вода так і потече...”

От з одним із таких голодних років і зв'язане оповідання про Страшний Яр.

Люди були доведені до одчаю. Ні звідки ніякої допомоги. А тут іще урядові комісари вимагали податків, а не то що допомагали людям. Громада хвилювалась. Антона Запорожця тоді вже не було живого, а ходив головою якийсь Корній Постол. Доведені до розпачу слабожани зібрались біля зборні

і вирішили послати депутата аж до самого царя „правди добувати“. Чому до царя, невідомо. Мабуть, тільки через те, що на місці вони тієї правди не сподівались знайти. Вибір упав на Харька Холода. Не хотілося Харькові брати на себе цієї справи, але те, що він був письменний, а подруге, що громада, мовляв, великий чоловік і її треба слухатись, то він уклонився їй, за старим звичаєм, і вирішив сповнити волю голодних батьків та матерів.

Зібрали Харькові грошей, попрощався він з жінкою та двома дітьми й пішов у далеку дорогу. Є таке прислів'я — „До Москви з грішми, назад з вішми“. Доля Харькова була далеко страшніша й трагічніша. Чи думав він, коли рушав на далеку північ „шукати правди“, що він іде на довгі муки й страждання?

Харько пішов. Але минув місяць, два, три, п'ять, нарешті, рік, а про нього не було ні чутки, ні звістки. Як у воду впав. На весні зазеленів степ і нарід знову оклигав, навіть почали повертатись ті, що втікли підчас голоду з слободи. Харька не було.

— Пропав чоловік! — казали у слободі. — Або помер десь в дорозі, або вовки розірвали! — підчас голоду вовки цілими зграями бродили по степу і нападали на людей.

Але Харько не вмер, і вовки не з'їли його. Він таки дійшов до Петербургу і йому таки пощастило подати прохання, — тільки невідому чому, — самому міністрові фінансів. Наслідки від цього були найнесподіваніші.

Міністер, коли йому доклали про це прохання, так і скипів, і люто накинувся на свого секретаря:

— Чому прохання подано, минувши повітові і гу-

бернські інстанції?.. Як смів цей гевал подавати йому, міністрові, прохання, минуючи губернатора? Заарештувати його і на гауптвахту!..

І Харька, що стояв у канцелярії, де його оточила чиновна братія і сміялася з його одягу та мови, два жандарми забрали й повели.

— Куди ви мене ведете? Може до царя? — спитав Харько простодушно.

— Да, да, до царя, до царя!.. От ти побачиш, який він є!..

І його привели до буцигарні, вкинули серед п'яних і випадкових заарештованих, різних бездомних людей і волоцюг, сказавши:

— От тут і жди, поки до тебе цар прийде!..

— Так от яка правда на світі! — подумав Харьков, гірко хитаючи головою.

Але жах був не в цьому. Жах був у тому, що про Харька забули. Його заарештували, вкинули до буцигарні, потім як волоцюгу перевели до острогу і тримали до „розпорядження“. Проте, подане Харьком прохання не поклали під сукно, а його через кілька тижнів розібрала спеціальна комісія, яка найшла, що лист до царя крамольний, що в ньому немає віри в місцеву владу, що це підрив державних основ, а той, хто подавав, напевне, є небезпечна людина. Було дано негайно розпорядження розшукати такого то й такого то, заарештованого тоді то й тоді то, з розпорядження таких то й таких то. Папірець повз довго, поки дійшов до острога, де сидів Харько і його тепер узяли на допит. Питали, чи він сам прийшов, чи був ще хто з ним; чи він прийшов з власного

бажання, чи його послала громада; хто писав прохання чому він спершу не пішов до губернатора, а вдався просто до столиці, і чому прохання написано на ім'я царя. Як не силкувався Харько пояснити все це, але його або не розуміли, або не хотіли зрозуміти, або просто вважали, що мужик, мовляв, придурюється. Кінець - кінцем вирішено було Харька відправити етапом до рідного села, там дати йому сто різок і потім вислати до Сибіру. Цим самим уряд, очевидно, хотів відбити всяку охоту подавати до вищих інстанцій прохання і, таким чином, хоч на папері висловлювати свій протест.

Для Харька відтоді почалась справжня Голгота. Його припроваджували від стану до стану, цілими місяцями тримали в острогах і тільки на третій рік довели, нарешті, до міста Ен. Звідси, після строгого слідства, перевели до повітового міста, а для учинення екзекуції, до якої його присудили в Петербурзі, передали в руки справника Жилінського. Про жорстокість цього Жилінського ходили цілі легенди. В наших місцевостях тоді багато переховувалось кріпаків, що тікали в степ від панщини. Частина їх ховалась по лісах і жила з того, що грабувала проїжджих купців та панів; другі жили по слободах у глитаїв, на яких вони за харч та за одяг працювали; про плату ж, розуміється, не було й мови, бо досить було при цьому нагадати ім'я Жилінського, щоб у втікача пропала всяка охота домагатись будь-яких своїх прав.

Жилінський відав розшуком утікачів. Він за ними, буквально, полював з хортами, і горе було тому, хто потрапляв до його рук,— він так катував їх, що

половина після того просто йшла в землю,— тобто попросту вмирала. Ось до рук цього Жилінського і попав Харько. Під посиленою охороною в колодках, його припровадили до слободи і посадили до холодної. Ні жінки, ні когонебудь з селян до нього не підпускали. Тимчасом Жилінський розпочав слідство, але воно йому нічого не дало і „змови“ йому ніяк не вдалося викрити. Просидівши кілька день в слободі, він розпорядився однієї неділі зігнати громаду; коли нарід зібрався біля розправи,— вивели Харька блідого, зарослого бородою, так що його не можна було й пізнати. Жінка, як побачила його, крикнула і впала непритомною. При повному мовчанні прочитали Харькові вирока, тут же винесли лавку і отбавували батогами. Харько й не крикнув. Зціпивши зуби, він мовчки прийняв сто ударів і його вже непритомного відволокли до холодної. Через два дні перевезли його до міста, і пам'ять про нього почала потроху припадати порохом забуття.

* * *

Минуло кілька років. Слобода жила тихо, і за Харька, хіба крім його жінки Мотрі, мало хто й згадував. Так, зрідка, коли - не - коли дядьки, сидячи на колодках, згадують його ненароком, похитають головами й скажуть:

— Пропав чоловік ні за понюх тютюну!..

Однієї літньої ночі, коли Мотря сиділа за столом, замислившись, їй здалось, що чиясь сторожка тінь майнула поза хатою. Мотря підвелась і підійшла до

вікна, щоб подивитись у двір, і раптом відсахнулась: у вікно дивилось страшне бородате обличчя чоловіка. Мотря ні жива, ні мертва стояла на місці, а чоловік тихо постукав і вона почула знайомий голос:— „Мотре, відчини!.. Це я!..“— У Мотрі вирвався придушений крик:— „Харько!“— і вона кинулась відчиняти двері. Справді, то був Харько, тільки ж страшний, страшніший навіть за того, що його били біля розправи батогами. Він був худий, обірваний, велика борода спадала йому на груди, а очі гарячково світились. Увійшовши до хати, він боязко оглянувся, як людина, що довгий час примушена була ховатись.

Мотря, обнімаючи його, з сльозми питала:

— Ти повернувся назавжди?.. Вони тебе пустили?..

— Ні,— відповів Харько,— не повернувся, а втік... Дяка товаришам, допомогли визволитись!..

— Нащо ж ти тоді сюди голову свою приніс?.. Що ми будемо тепер робити?.. Вони ж, як спіймають тебе, то на смерть закатують!..

— Ми тут не залишимося,— відповів Харько,— а підемо або на Чорноморію або до Басарабії втечемо. Тільки спершу треба декому відплатити!..

— Що ти задумав?— спитала злякано Мотря.

— Нічого, нічого!..— заспокоїв її Харько і почав розпитувати про дітей та про те що робиться в слободі. Вислухавши посміхнувся.

— Так кажеш, що всі забули. Цього й треба було сподіватись, а я, дурний, вірив. Виходить, що за громаду дбав, а як дійшло до діла, то всі в туликах лишилися, а на мені все окошилось... Ну, а пан Жи-

лінський і досі на своїй таратайці катається? — і в його голосі забриніли незвичайні нотки.

Мотря злякано й здивовано повернулась до нього.

— Ти не кажеш мені правди, Харьку! Ти щось замислив зле, чоловіче! Хочеш погубити і себе, і мене, і дітей малих!

Харько помовчав трохи, а потім сказав:

— Ти мовчи. Не кажи нікому, що мене бачила, а я скоро навідаюсь до тебе!..

— Ти вже йдеш?..

— Так, іду. Але чекай на мене через два дні. Не запирай дверей тільки!

І Харько зник. Він пішов очеретами до гори Січі, що чорніла лісом, перехопився човном на той бік і сховавши його в чагарнику, так, щоб не можна було знайти, — ледве помітною стежкою заглибився в ліс. За Січню стежка зникала, далі стояла нерухома стіна темного лісу. Починало благословитись на світ, ліс поволі оживав. Харька обсипала роса і скоро він був зовсім мокрий. Так він ішов може години зо дві, поки не спинився коло великого дуба і різко свиснув. За півхвилини йому відповіли таким же свистом, потім розсунулись кущі і з них показалися дві постаті, так само обшарпані і виснажені, як і Харько.

— Ну, що чувати? — спитав у нього чоловік, великий на зріст, і з такими страшними кулаками, що ними, здавалося, можна було одним ударом убити людину.

— В слободі нічого невідомо про нашу втечу, — відповів Харько, скидаючи сакви з плечей, так що ми можемо бути спокійними деякий час.

— А де ж ми тут будемо? — спитав його другий товариш, низький на зріст і з хитруватими очима Харько відповів:

— В лісі є яр, називають його чомусь Страшним. Люди кажуть, що там жили колись розбійники, що повикопували для себе глибокі печери. А потім там ховались наші люди від татарів. Одного разу, то було за давніх часів, татари викрили ту схованку, і тоді багато вони людей побили, а решту забрали в полон. Після того ніхто вже не зважувався ходити в той яр. От там ми й оселимось. Місце безпечне.

Всі троє підвелись і пішли далі. Іти було важко, бо ліс заріс такими густими хащами, ніби він навмисне хотів перегородити дорогу до того Страшного яру, що про нього ходило стільки жахливих переказів. Сонце підбилось вже геть на полудень, коли Харько зі своїми товаришами, нарешті, зупинився.

Знизу повіяло холодом і вогкістю, — вони були коло самого яру. По крутому схилі спустились на саме дно, де протікав невеликий струмок, ховаючись, у високій папороті. Яр цей, мабуть, за давніх часів був лісним озером, такі були у нього круті береги; по тих берегах тепер росли могутні дуби, що підносили свої верховини, здавалося, під самі хмари. На дні в яру завжди була сутінь і туди ніколи не заглядало сонце. На верхньому кінці, просто з під кручі, де стояло три старезних дуби, било джерельце, що й давало початок струмочкові. Тут утікачі зупинились. Високий, що його звали Панасом, назбирав хмизу, викресав огню і скоро під дубами запалало невеличке багаття. Харько вийняв сало й паля-

ницю, що йому дала жінка і вони пополуднували, потім кожний ліг і заснув мертвим сном.

Прокинулись вони над вечір. В яру швидко темніло і вони ледве встигли назбирати дров на багаття. Ніч минула вся в тривозі. Страшно кричали пугачі, що аж мороз брав поза шкірою, вили вовки, гавкали лисиці, весь ліс був наповнений таємничим нічним життям і Харькові та його товаришам весь час ввижались різні страховища. Насилу - насилу вони дійдались світанку. Харько сказав:

— Треба зараз же взятись розшукувати ті печери, про які говорять старі люди, а так тут далі не можна бути!

Вони поділились,— Харько й високий пішли одною стороною, а низенький, на прізвище Москаль, бо він справді втік із москалів,— другою. Шукати довелося недовго. Харько скоро помітив серед зарослів темне вістя, обережно розгорнув гилля і опинився при вході до печери. Він гукнув на товаришів і всі троє пішли вперед, обмацуючи стіни.

— Так ми нічого не побачимо,— сказав трохи згодом Харько,— треба дістати світла.

Вони вийшли назад, назбирали сухого хмизу і запалили багаття. Коли вогонь розгорівся, то освітив високі стіни печери. Вони взяли головешки і пішли її оглядати. Це була досить велика підземна заля, глиняні стіни були сухі, повітря чисте. В стінах були пороблені великі закапелки, ніби окремі покої, там лишились сліди сухої трави, людських кісток і одягу. В одному закапелкові вони натрапили на ручні жорна і тут же в ямах лишилось трохи пшениці її

ячменю,— з усього цього було видно, що й справді колись у цих печерах жили люди. Обслідування тривало більше години. Коли знову вийшли на свіже повітря, то Москаль сказав:

— Та тут можна цілий полк розмістити!

— Старі люди кажуть, що в цьому яру не одна така була печера,— відповів Харько,— треба тільки ще пошукати!

І знову почали пильно обдивлятися схили яру. І, дійсно, недалеко від першої печери вони скоро натрапили на другу; при вході до неї лежало два зовсім зотлілих людських кістяка, через які вони з острахом переступили. В цій другій печері в одному із закапелків найшли кілька килимів, що розсипались під їхніми руками, старовинну зброю і деяке хатнє начиння. Панас, розглядаючи пістоля, зауважив:

— О, ця штуковина нам пригодиться!..

— Я думаю, що ми тут і оселимось! — сказав Харько.

Вони поховали кістяки, прибрали в одному закапелку і почали радитись, як бути далі.

* * *

Тихо в степу. Повний місяць пливе по темному небу. Від того місячного сяйва все здається таким невиразним, таким мінливим. Порожній степ. І ніщо не порушує нічної тиші; тихо так, що, як кажуть, чути, як трава росте. Але ось у далечині почулось дзеленькання дзвоників,— то повертався з чергової поїздки по повіту пан Жилінський. Уже над вечір

він заїхав до одного знайомого пана на хутір і той так його за вечерею почастивав наливками, що довелося пана справника підсаджувати на таратайку. Господиня на прощання ще сказала:

— Може б лишилися ночувати, а то вночі в степу можна на небезпеку натрапити. Кажуть, що якісь он розбишаки знову появились.

— Я не боюсь! — промимрив пан Жилінський і наказав своєму фірманові рушати.

Тепер пан Жилінський сидів, відкинувшись на спинку таратайки, його приємно колисало і дрімота налягала йому на очі. Раптом, коли вони переїздили через неглибоку балку, перед ними виросло три по-статі, одна з них висока й страшна, вхопила за поводи коней і грізно крикнула:

— Стій!..

Наказа того було сказано таким тоном, що фірман одразу ж спинив коні, а в Жилінського вилетів хміль з голови.

— Хто такі? — спитав він. — Яке маєте право зупиняти? Ви знаєте, хто я такий? — спробував було grimнути він на їх.

У відповідь почувся насмішкуватий голос:

— Знаємо добре, тому то й зупиняємо. Вилазьте, пане, з візка, нам треба де об чим з вами поговорити!

— Та що вам треба од мене! Марш з дороги! Карпе, — гукнув він до фірмана, — поганяй!

Фірман сіпнув за віжки, але в ту ж мить його так огріли кілком по голові, що він мішком упав на землю.

— Вилазь, пане! — знову наказали Жилінському.

Жилінський, справді побачив, що непереливки і мовчки виліз з візка, при чому його трясло як в лихоманці. У нього зараз же одібрали шаблю, обшукали і повели балкою геть від дороги.

— Куди ж ви мене ведете? — спитав він через кілька хвилин ще дужче зляканим голосом.

— Там побачиш!

З Жилінського всю пиху як рукою зняло. Він упав навколюшки перед цими трьома і почав прохати:

— Люди добрі, помилуйте!.. У мене жінка, діти!.. Що я заподіяв вам лихого?.. Беріть, що хочете, тільки пустіть, Христа - ради живого!..

— А ти пускав? — відповів той же голос, і Жилінському здалось, що він той голос десь уже чув. — Мало ти загнав людей на той світ?.. Ну, так приготуйся і сам до смерті!..

— Братці, голубчики, люди добрі! — не переставав благати справник. — Змилуйтесь!.. Я кину службу, я більше не буду! — але побачивши, що словами не розжалобиш, він у пориві одчаю закричав на весь степ: — Рятуйте!.. Пробі!.. Ріжуть!.. Рятуйте!..

Тут розлігся постріл і Жилінський упав на землю. Три постаті постояли трохи над ним, прислухаючись.

Тихо. Ніде нікого. Степ, розбуджений пострілом, знов лежав німий і мовчазний. Тільки місяць котився по темному небі і дивився згори на цю сцену в степу...

* * *

Ранком шляхом поволі посувалась чумацька валка. Сонце ще не сходило, тільки небо палало червоним полум'ям. На траві лежала срібляста роса. Ситі воли

тягли важкі мажари. Чумаки поспішали до спеки доїхати кудись до села або до річки, де можна було б перепочити та попасти воли. Раптом з трави перед ними з'явилась страшна, вся в крові, постать, крикнула слабим голосом: „Рятуйте!“ — і впала просто серед дороги. До пораненого підбігли. Один з чумаків нахилився до нього і сказав:

— Живий!.. Видно попав до рук степових опрішків!..

— Та це ж справник! — сказав другий, придивившись. — Цур йому та пек!.. Хай здихає, собака!..

Але чумацький отаман замахав руками, мовляв, не можна кидати людину серед степу. Пораненого, — у нього були прострілені груди, — перев'язали, поклали на воза і валка рушила далі, щоб десь по дорозі лишити на хуторі або на селі. Коли спустились у балку, то побачили коней, що спокійно собі паслись, а трохи осторонь лежав чоловік, лицем ниць.

— Ось де вони його перестріли! — сказав хтось із чумаків. — Гарно підстерегли!

Чоловіка перевернули, він був мертвий; ударом йому розстрощило голову.

В ближньому селі чумаки заявили про все. Прибігли люди, чумаків затримали, дали знати владі. Селяни теж пізнали Жилінського і дехто просто сказав:

— Шкода, що не вбили. Собаці собача й смерть!..

Жилінського відвезли додому, де він кілька місяців вилежувався. Коли він зміг ворухити рукою, то написав довгого рапорта до губернії. Звідтам прийшов припис: розбійників відшукати, переловити і під посиленою вартою приставити до губернського міста на суд.

Все околишне панство було налякане „предерзостним“, як тоді казали, на пана справника нападом, бо скільки вони себе пам'ятали, такого випадку ще не траплялось у цих краях. Щождо самого Жилінського, то він поклявся, що помре, а таки піймає тих розбишак. При цьому він погрожував їм такими страшними тортурами, що якби вони почули, то напевне б одразу залишили в спокої і самого справника і всіх панів. Панами, справді, було чого турбуватися. Це був час, коли кріпацтво досягло свого апогею. Селяни, доведені до одчаю, навіть не ховали своєї ненависти до панів і в покорі їх тримав тільки жорстокий панський терор. Вони цілими родинами, а то й партіями, тікали на Степ, на Дін, на Кубань на Чорноморію — давні шляхи, кудю йшли всі, кому не сила була терпіти далі панські знущання. Усюди по степах та хуторах роз'їжджали справники та комісари, що полювали за людьми, і горе було тим, хто потрапляв до їхніх рук. Списували тоді втікачам спина батогами, а крім того, на них ще чекала і страшна кара на панському дворі; пани зганяли на них свою лютість і карали страшно для того, щоб відбити охоту і в других тікати. Ото ж горючого матеріалу було досить. Появлення „розбійників“, що мстилися, головню, на панах, було зустрінуто цими нещасними з полегшенням. В Харькові та його товаришах вони вбачали своїх месників, і, розуміється, не тільки співчували, а й допомагали їм всіляко. Не дивниця й те, що дехто просто тікав до Харька,

щоб приєднатись до його ватаги. Справді, за короткий час ватага збільшилась щось більше, як на двадцять чоловіка. Жили вони в Страшному яру, в тих давніх печерах, що їх відкрив Харько, і поділившись на окремі невеличкі партії, розходились далеко по околицях, де чинили свій суд і розправу над панамі. Темними осінніми ночами далеко було видно, як палили панські хутори, а селяни в цей час сиділи по своїх хатах і не йшли рятувати.

Ніхто, власне, не знав, хто такі були ці „розбійники“. Взяті на допит селяни уперто мовчали, навіть батоги не могли вирвати у них слова признання. Справді багато нічого не знали й не чули про Харька Холода, але були й такі випадки, коли селяни самі кликали Харькових хлопців до себе на хутір, а бувало й так, що вони самі запалять хутір і панський дім, а на Харька слава пішла. Тривога розросталась і пани вже почали тікати з своїх хуторів, а Харько, хоч як за ним не полювали, був невловимий.

Раптом наскоки припинились. Настала зима і Харько розпустив своїх хлопців на всі чотири, а сам з Панасом виїхав на далекий хутір у степ, де жив один утікач і якого Панас добре знав; там вони й вирішили перезимувати. Але як тільки зійшов сніг і почала зеленіти трава, а на деревах показався лист, як Харькови хлопці почали стягатись до Страшного яру. На шляху знову стало неспокійно, до губернського міста летів рапорт за рапортом і там, нарешті, було вирішено покласти край цим наскокам. По всій околиці були пущені шпигуни, скоро була викрита схованка всієї ватаги і те, хто в ній отаманує. До

повітового міста пригнали сотню салдат. Жилінський, розвиваючи гарячкову діяльність, готував Харькові остаточний удар.

* * *

Жилінський сидів у своєму будинку на тихій вулиці повітового міста, і, частуючи командира новоприбулого загону війська, розвивав йому плян нападу на Страшний яр.

— Мені достеменно відомо через своїх людей,— говорив він,— що Харько з своєю ватагою переховується саме там, у лісах біля Воронівки. Ми повинні там його й застукати, тоді він буде у нас як у пастці. Треба тільки зберегти цей плян у тайні, бо у цього Харька є скрізь свої очі і вуха і про всі наші пляни він завжди дізнається раніше, ніж ми щось встигнемо зробити.

В цей момент хтось постукав у двері, а через секунду до кімнати вскочив челядник і злякано сказав:

— Пане, прибіг верховий!.. Каже, що хутір горить!..

Жилінський, хитаючись, схопився з місця і хрипко сказав:

— Це він!.. Це Холода рука!.. Пане капітане, я вас прошу їхати зі мною!..

За якихнебудь п'ять хвилин коні несли їх на хутір. Та було вже пізно, бо, коли вони приїхали, то застали лише згарище: будинки, повітки, клуні, комори хліб,— все згоріло. Селяни хмуρο дивились на свого пана, що, люто лаючись, кричав:

— А ви куди дивились, лайдаки прокляті!.. Чого ви не піймали мені отих душогубів?.. Ось вам!.. —

почав періщити пагаєм направо і наліво, не розбираючи нікого.

— Я бачу, пане,— сказав капітан,— що тут нам нічого більше робити. Давайте повертатись назад, і, не гаючи часу, вирушимо, поки не пізно, в похід!

Він підсадив зовсім знесиленого Жилінського в таратайку і вони мовчки поїхали назад.

Верстов за п'ять від хутора побачили, що степом ідуть троє людей. Капітан вказав на них Жилінському.

— То Холод,— сказав він,— давайте їх нагонимо! і вони пустили за ними коней.

То справді був Холод з своїми товаришами; він спеціально їх узяв з собою, щоб про все гаразд розвідати у місті, і тепер повертався на одну із своїх квартир у степу, де у нього були сховані коні. Дорогою він вирішив пустити панові Жилінському червоного півня. Почувши, що за ними гониться таратайка, вони прискорили ходу.

— Стій, стій!— почав кричати ще здалеку капітан і, вийнявши пістоля, вистрелив.

— Їх двоє, а нас троє,— сказав Панас, давайте нападємо на них!

— Ні,— відповів Холод,— давайте підпустимо їх ближче.

Таратайка наближалась.

— Хто такий?— запитав капітан.

— Перехожі люди! — відповів Харько.

Тут Москаль присів на коліно і стрельнув. Куля попала в таратайку. Капітан стрельнув і собі. Москаль упав і лишився нерухомий, куля пробила йому

голову. Невідомо, що було б далі, як би не злякались коні і не понесли,— то була одна із штук Панаса. Даремо фірман намагався їх вдержати, коні летіли, як скажені. Холод і Панас хвилину постояли над тілом Москаля, швидко пішли вбік і скоро сховались у балках. Коли через півгодини капітан і Жилінський повернули назад, то нікого не найшли. Капітан хотів переслідувати далі, але Жилінський сказав:

— Не варто!.. Це все одно, що шукати вітра в полі!

Тільки через три дні Харько повернувся з Панасом до яру. За цей час там трапились великі зміни. Річ у тому, що до Харька приставав різний елемент, багато з його ватаги були невдоволені з того що він намагався додержувати якої-такі дисципліни серед них і дозволяв нападати тільки на панів, а це не завжди було безпечно; інша річ грабувати на шляху купців, чумаків та селян, або красти по селах та виводити коні. Особливо був невдоволений один з ватаги на прізвище Циган, що завжди сперечався з Харьком. Часто він брав частину ватаги і йшов, нічого не кажучи нікому, а потім доходили чутки про грабунки та крадіжки з убивствами. Скориставшись тепер з відсутности Харька, Циган почав говорити:

— Що це за отаман!.. І того не можна, і цього не можна, і того не займай!.. Ніби ми не вільна ватага, а якісь ченці!.. І погуляти ніколи не дасть!.. Ось як у других, де я був, так там не так!.. Горілки скільки хочеш, молодий теж, гуляй козак, скільки схочеш!..

Всі з задоволенням слухали ці слова.

— А потім, хто його поставив над нами старшим?.. Аджеж ми можемо обрати собі й другого отамана!

Саме на цю розмову і нагодився Харько. Він похмуро оглянув усіх і сказав:

— Москаля вбито!..

— Ну, що ж,— відповів зухвало Циган,— всі там будемо!..

Харько промовчав на те і вів далі:

— Жилінський викликав загін салдат. Боротись з ними нам не сила, а тому моя думка така: розійтись, поки не пізно! А коли треба буде, то я гукну!..

Декілька хвилин тривала мовчанка, а потім почули незадоволені і неприязні голоси:

— Овва, так то й розійтись!.. А куди підемо?.. Аджеж нас переловлять, а тут нас ніхто не дістане!..

Справді, багатьом не було куди йти, і вони воліли краще вмерти від салдатських куль, ніж іти звідси.

— Діло ваше,— сказав Харько,— я вам даю раду якнайкращу. Раз ви мене не хочете слухати, то не хочу я у вас і за отамана бути. Чи так, Панасе?— звернувся він до свого високого побратима.

Тоді виступив Циган.

— Я бачу, що ти Харько, злякався.— Повернувшись до ватаги, він говорив:— Він нас кликав за собою, а тепер, коли прийшлося круто, так хоче нас кидати і п'ятами накивати. Та хіба тільки й світла, що у вікні?..

— Не баламуть людей!— відказав Харько.— Бо на путне ти їх не наставиш, а тільки заведеш у пастку. Ти й так нам нашкодив, бо тепер селяни, замість того, щоб допомагати нам, будуть нас ловити, а Жилінському тільки того й треба.

— Ну, що ж, як титакій шляхетний і крови боїшся, — відказав Циган, — то можеш іти, обійдемося й без тебе!

— Циган правильно говорить, — підтримало його кілька чоловіка. — Хай Харько іде, а ми лишаємось тут, будь що буде!

— Виходить, що й за отамана ви його хочете мати? — спитав Харько, вказуючи на Цигана.

— Та раз ти не хочеш, то хай буде й він!..

— Діло ваше!.. Хай буде й Циган! — і Харько покинув раду.

Тут до нього приступив Панас.

— Що будемо робити! — спитав.

— Що робити?.. Треба тікати звідси, от що! Ти підеш сьогодні до слободи і забереш Мотрю й дітей. Коні є наготові?

— Є.

— Чекатимеш на мене в Ковалевій балці. Буду там завтра над вечір!

— Куди ж поїдемо?

— Як усе буде гаразд, подамося на Кубань. Там, кажуть, є де сховатись.

Панас узяв пістоля й оглянув його уважно. Харько провів його далеко в ліс.

— Ну, прощай!.. сказав на останку. — Як не буду на післязавтрього на ранок, то більше не жди, а рушай сам. От тобі на всякий випадок гроші на дорогу!.. — і Харько подав йому повну калитку золотих.

Коли він повернувся назад, то вся ватага сиділа круг барила з горілкою і була вже п'яна. Циган сидів на колоді і, обнімаючи одну з трьох молодиць, що були при ватазі, притриндикував:

Гоп, кумо, не журись,
Сюди - туди повернись,
Отакечки скоком - боком,
Перед моїм карим оком!

Побачивши Харька, він гукнув:

— Харько, іди сюди та випий з нами!..— і налив йому цілий кухоль горілки.

— Щось не хочеться, — відмовився Харько, взяв свиту і пішов туди, де з яру витікав струмок. Там сів під дубом і думав довго про щось своє.

* * *

В той час, як ото відбувалися такі сцени в Страшному яру, до Воронівки, збиваючи хмару куряви, скорим маршем наближався загін салдатів. Капітан і Жилінський розраховували бути над вечір у слободі, щоб ранком розпочати наступ на Страшний яр. А, щоб часом його мешканцям не пощастило втекти, то Жилінський виставив на всіх шляхах застави, що мали не пропускати ні пішого, ні проїжджого.

Вже зовсім звечоріло, коли Харько почув тихий хруст під чиймись ногами; через хвилину на невеликій галявині з'явилась постать хлопця, що боязко озирався навколо. Харько пізнав свого небожа.

— Панько!— тихо покликав він.

Хлопець, побачивши Харька, підбіг до нього.

— Тікайте геть скоріше!— заговорив він швидко!— В слободі повно салдатів і пан Жилінський з ними!

— Знаю... А як там тітка Мотря?

— Тітка Мотря знає про все і вона готова!

— Гаразд! Тепер от що. Ти, як усі поснуть, виведи її городами до Ями, там Панас на вас буде чекати з човном і перевезе їх до Січі. Зрозумів?..

— Зрозумів. А як же буде з салдатами?

— То вже моя справа. Ну, йди. Та гляди, будь обережний, щоб не попався Жилінському в лапи, а то пропадеш!

— Не на такого напали! — відповів Панько й за хвилину зник у лісі.

Харько прислухався кілька хвилин, поки зовсім не затихли кроки і швидко пішов назад. Ватага спала міцним і п'яним сном і не будь Жилінський таким боягузом і розпочни він наступ проти Страшного яру негайно — він міг би захопити її всю. Харько позшукав Цигана і насилу розбудив його.

— В слободі салдати! — сказав він йому. — Буди хлопців, треба тікати!..

— Салдати?.. А мені яке діло до них!.. Хай собі будугь, бо все одно, раніше як завтра опівдні вони сюди не дістануться!

— А що тоді буде?

— Відчепись!.. Я спати хочу!..

Харько похитав головою.

— Добре, як Жилінський чекатиме до ранку... А як раніше вирушить, тоді що?..

Циган на це нічого не відповів, а тільки дужче захріп. Харько постояв трохи й пішов. Тоді Циган звівся і тихо свиснув. До нього зараз же підповзла одна з молодичь.

— Біжи мерщій у слободу і скажи панові Жилінському, щоб негайно вирушав, а то птах вилетить!

Харько тихо йшов, понуривши голову. Раптом йому показалося, що хтось крадеться поза деревами. Він сховався за дуба і коли постать порівнялась з ним Харько вискочив зі своєї схованки і вхопив її за горло.

— Пусти!— прохрипів жіночий голос.

Харько мимоволі попустив руку і здивовано сказав:

— Стеха?.. А ти яким побитом тут опинилась?..

— Хотіла тікати... Аджеж салдати тут скоро будуть.

Харько мало вже не повірив їй, але тут у нього заворушились якісь підозріння і він знову здушив шию Стесі.

— Брешеш!.. Мабуть, бігла до слободи про все Жилінському докласти. Кажу, чи саму тебе підслав Жилінський, чи ще хтось є?..

— Пусти,— прохрипіла Стеха, гублячи притомність,— пусти, все скажу!

Харько попустив трохи.

— Ну, кажи!

— Мене Циган послав!.. Він і я були послані до тебе Жилінським!

— А, тепер я все розумію,— не сказав, а скорше прохрипів Харько.— Ну, гайда, назад!..

І він поволік Стеху, а та з переляку загубила навіть голос, тільки тоді, коли вони наблизились уже до печери, вона почала благати:

— Харько, пусти, я все скажу, тільки не давай мене Циганові, а то він мене уб'є!..

Шум розбудив декого з ватаги. Харько гукнув:

— Вставайте, зрада!.. Вставайте, зрада!..— і кинувся до печери, де спав Циган. Але той був уже приготувався і кинувся на Харька з ножом. Харько

встиг ухилитись і перечебив Цигана ногою. Той з усього розгону брязнув об землю. Харько в ту ж хвилину скрутив йому руки й вив в до всієї ватаги.

Суд був короткий.

— Та що з ним панькатись,— сказав один уже літній чоловік з ватаги,— даць йому київ і все!..

Коли Циган почув цей вирок, то зблід, але даремно шукав він співчуття в чиїхнебуль очах; у них світилось одне — смерть.

Цигана підхопили під руки і поволокли геть. За кілька хвилин все було скінчено...

* * *

Жилінський гарячково готувався до наступу. Він тільки чекав звістки від Цигана. Але минала година за годиною, а звістки не було. Тоді він вирішив виступити, не чекаючи більше, але насамперед треба було забрати Мотрю. Жилінський навмисне не поспішав з цим, бо Циган йому переказував, що Мотрю не треба чіпати, бо був певний, що вона нікуди не втече. Яке ж було його здивовання, коли, підійшовши до хати, він побачив, що вона замкнена. Розбили колодку і Жилінський вскочив до хати. Хата була порожня.

— Нас попередили! — вилаявся Жилінський і побіг до себе на квартиру.

— Капітане, треба негайно виступати, інакше буде пізно!

— У мене все готове!

За кілька хвилин загін уже вирушив з села і заглибився в ліс. Це було в той саме момент, коли Холодчинив свій суд і розправу над Циганом.

Він знову зібрав всю ватагу і давав останні розпорядження.

— Нам треба розбитись по два, по три чоловіка і розійтись. Це єдиний вихід, бо з салдатами ми битися не можемо!

Але тут його слова перервав крик:

— Салдати!.. Салдати!.. Вже в яру!..

Всі заметушились і кинулись хто куди.

— За мною!— гукав Харько.— Я знаю другий вихід!..

Почулись кроки, хруст гілля під ногами, пролунали перші постріли. Харько, а з ним і всі інші кинулись тікати ярком до того місця, де витікало джерело; в тому місці в стіні були видовбані сходи, якими можна було видертись нагору, а там, аби тільки в ліс ускочити, шукай. Харько пропустив усіх наперед і лишився самим останнім. В той мент, коли він ухопився за гілку, щоб лізти й собі, ззаду пролунав постріл і він важко впав на землю...

Панас чекав на Харька в Ковалевій бальці аж до самого вечора. Коли вже сонце заходило за ліс, він сказав:

— Будемо, Мотре, їхати!.. Видно, щось трапилось, що Харька й досі немає!

Мотря пригортала дітей і прохала:

— Давай ще трохи подождемо!.. Мо він підійде!..

Але минула й коротка ніч літня, а Харька не було.

— Ну, рушаймо! — сказав Панас, і коні тихо рушили.

Коли виїздили з лісу, то раптом почули:

— Стій!.. Хто їде?..

— Салдати!— сказав Панас.— Ти не бійсь,— повернувся він до Мотрі,— тільки держись кріпко!..

Він підобрав віжки, вдарив по конях, дико свиснув, і коні як вихор вискочили з лісу.

— Стій!.. Стій!..

Але куди там було стояти. Тачанка як куля проскочила заставу, так що ніхто не міг і оком мигнути і зникла в степу. Слідом почулось кілька пострілів. Кулі високо просвистіли без усякої шкоди.

* * *

Великий майдан губерського міста весь захряс народом; сьогодні мали тут карати трьох розбійників, як було сказано в об'явах, що були розліплені по місту. Рівно опівдні, коли сонце сліпуче все заливало своїм промінням, по вулиці вели Харька і двох його товаришів.

Пораненого Харька під посиленою вартою привезли до міста, де він довго вилежувався від ран у міській в'язниці. Суд, що його нарядили над ним, присудив дати йому тисячу палок і зіслати на каторгу,— от тепер і мали над ним виконати ту екзекуцію. Харько та його товариші йшли, оточені вартою, і бряжчали кайданами, а перед ними везли по чорній труні. На майдані були вишикувані в дві лави салдати, ось через цю зелену вулицю, як тоді говорили, і мав пройти Харько.

Запанувала тиша. Потім сумно затуркотіли бубни. Харько глянув навколо— жодного знайомого обличчя. І він схилив голову. Плац - майор подав знак. З Ха-

рька зняли сорочку, прив'язали йому руки до двох рушниць, ті рушниць взяли два салдати, плац - майор подав знак удруге, знову затуркотіли бубни і кара почалась. Не минуло й кількох хвилин, як спина катованого зчорніла, а потім бризнула кров і гарячим струмком стікала на пісок. Скоро Харько вже не йшов, а його волокли, і від кожного удару його тіло конвульсійно здригалось. Потім і воно перестало подавати будь - які ознаки життя.

Підійшов лікар і помацав руку:

— Ледве живий, — сказав він до плац - майора. Необхідно езекуцію припинити.

— Шкода! — пожалкував плац - майор.

— Нічого, — відповів лікар, — після 800 палок навряд чи можна вижити, так що він все одно через кілька годин помре!

Харька, всього скривавленого, загорнули в рогіжку і повезли назад до в'язниці.

* * *

Якось ми з дідом забрели до Страшного яру. Але коли я пригадував дідові оповідання і дивився навколо, то тільки хитав головою. Не було колишніх вікових дубів, усохло джерело, з якого Харькова ватага колись пила воду, осунулись печери. В тому місці, де колись було повно вовків, лисиць та нічної птиці, і куди боялась ступати людська нога, тепер мирно паслась худоба, а пастушки, розіклавши багаття, смажили собі сало. Дід теж похитав журливо головою.

— Диви, як перемінилось!.. Що якби то Харько Холод устав та подивився!

— А ви, дідусю, так мені й не доказали історії про Харька Холода. Чим же воно все скінчиться?

Дід пожував сухими губами.

— Лікар помилився,— сказав він,— коли говорив, що Харько через кілька годин помре. Здоровий був чоловік. Але йому не було від того легше, бо якби видужав, то мав одержати недодані йому двісті палок. Та тут йому допоміг Панас!..

— Як?— спитав я.— То Панас, значить, повернувся?..

— А, звичайно, що повернувся. Він одвіз Мотрю та її дітей на далекий хутір до своїх людей, а сам приїхав назад, де все розізнав про Харька. Згодом він оселився під виглядом заїжджого купця на краю міста і чекав слушного часу, щоб визволити Харька. Коли того перевели до тюремної лікарні, Панас вирішив це використати..

— Що ж він зробив?

— Йому пощастило підкупити одного арештанта, передягтись в його одяг, пройти до лікарні і винести в мішку Харька на вулицю. Тут на нього чекали коні, після того їх тільки й бачили.

Не ручусь, що дід говорив правду, але від старих людей я теж чув, що справді Харькові якимось чудом пощастило втекти і він оселився десь на Басарабії аж над самим Дунаєм. Пам'ятаю ще, як старий Гнат Кекало, що мандрував років з двадцять по всіх усядах, не раз клявся, що він був у Холода в хаті і той його частував вином. Та хіба не знали всі, що старий Кекало любив вигадувати і словам його не можна було йняти віри.

V. „БЛАЖЕННЕ Й МИРНЕ ЖИТІЄ“

Весняний ранок. Старовинні дзигарі продзвонили шість. Їхній дзвін лунко прозгучав у тихих покоях старого попівського будинку. Піп Антоній в одних старих черкасинових штанях, без ряси, з сивою кіскою волосся на потилиці, мугикаючи собі під ніс „От юності моєя мнозі борять мя страсті“, виходить на ганок і одним оком окидає своє обістя.

Попові під шістдесят, але плоть його аж ніяк не можна вважати за неміщну; навпаки, вся будова тіла у нього міцна, дебела, на білявому, трохи набряклому обличчі, сидів чималий ніс, що своїм кольором дуже нагадував стиглу сливу; на груди йому спадала пишна сива борода, але особливо його священну гідність підкреслювала повнота і солідне черево, що свідчила про те, що о. Антоній був лагідної, спокійної вдачі і що він був не проти того, щоб ласо попоїсти і добре випити. З цього можна зробити висновок, що священні труди на благо душ пасомих овець ішли йому на користь і парохвія ті труди достойно винагороджувала. Наш панотець був людиною скромною і слово апостола „будьте образ своєму стаду“ приймав більше символічно, ніж буквально. Отож, у нього була певна підозрілість до всіх

худорлявих людей, бо худорлявість він скорше відносив до хвороб духа, ніж до природних явищ і завжди говорив, що раз людина худа, то неодмінно вона хибує на один із смертельних гріхів. З цього можна зробити той висновок, що о. Антоній був трохи філософом, правда, ця філософія жила не духом аскетичності, а скорше духом Епікура. Вицвілі, колись блакитні очі його, випромінювали сміхом, що показувало, ще на одну рису його вдачі, а саме, що він любив дотепи. Цим покищо ми й обмежимося, щоб читач згодом сам домалював собі його портрета.

Отже піп оглядав своє господарство. Коло стайні придуркуватий робітник Михайло, що жив у нього ось уже за два десятки років, чистив відому на всю околицю сиву кобилу. Сліпа на одне око робітниця Гапка, що жила також у о. Антонія бо - зна з якого часу і теж задурно, годувала птицю: качки, гуси, гиндики, цезарки, кури метушились навколо неї, на весь голос щось розмовляючи кожне по-своєму і плутались в її спідниці; над усім цим пурхали зі свистом голуби і Гапка скорше була похожа на якусь преподобницю із пустелі Тебаїти, якої не бояться божі крилаті створіння, ніж на попову наймичку; в сажу важко зідхала й рохкала свиня; дві корови — Лиса й Манька, вже здоєні, стояли коло хвіртки і протяжко мукали.

О. Антоній в один момент своїм хазяйським оком схопив всю цю картину і найшов, що все гаразд; потім глянув на небо, на старі високі берести, що вже починали випускати ніжні молоді листочки, розчудлився і тихо промовив:

— Благораствореніє воздухів!.. Ранок хороший і обіцяє погожий день!..

З цими словами він зійшов з ганку і через хвірточку у невисокій огрядці пройшов до саду, що тримався у зразковому порядку. Доріжки були посипані жовтим піском, дерева підстрижені і вже вкривались ніжним білорожевим цвітом. Повітря було напоєне яблуневим ароматом, запахом свіжого зела і прохолодою роси. О. Антоній повільно йшов доріжкою, милуючись всією цією благодаттю і вихваляючи мудрість божу, що все це створила на користь чоловіков; поминувши овочевий сад, він попростував до невеликої галявини, де стояло щось з півсотні рямкових вуликів і колод— наш пан - отець кохався в бджільництві. Гудіння бджіл бриніло у ранішньому повітрі як невидима струна. О. Антоній обійшов навколо всю пасіку, прислухаючись до кожного вулика; потім спустився до левади, де був у нього чималий ставок, і кілька хвилин дивився в його прозору воду. Спокійну гладинь ставка мережили тіні старезних осокорів; вони ж, як і чисте небо, відбивались у дзеркалі його води; риба випливала наверх і грала на сонці.

— Всякое диханіє да хваліт господа!— проказав собі о. Антоній, але ці слова були ним сказані не од розчулення красою цього, справді, хорошого весняного ранку, а скорше за звичкою.

Від ставка він повернув назад, тихо співаючи „хваліте ім'я господнє, хваліте раби господа“,— і разом з тим обдивлявся кожне дерево, чи немає на ньому якої шкоди, чи дасть воно цього року добрий врожай? Такий огляд о. Антоній робив — щоранку під

спів молитви, яка говорила, що всяке живе створіння повинно хвалити творця і зіждителя всього сущого; при цьому він здіймав з дерева то кузьку, то гусинь, то гробачка, кидав на землю і роздушував своїм чоботом. Ми, поки ото він гуляє по садку, спробуємо коротенько розповісти дещо з його життя.

Піп Давидовський попав до нас у слободу за тих часів, коли серед попівства ще не зовсім зникли старосвітські звичаї. Був він тоді молодим семінаристом і багато людей пам'ятало, як цей богослов, що його духовне начальство прислало до нас на посаду дяка, валявся по шинках п'яний. Нема що таїти — любив з - замолоду о. Антоній горілочку і молодичь веселих; через горілку й семінарії не скінчив, а трапилось це ось як. Одного дня на весні він з двома риторами пішов за місто, щоб там у одній корчмі на дозвіллі напитися. Не вдовольнившись цим, він захопив з собою ще четвертину, сподіваючись пронести її непомітно до семінарії і там розпити „соборне“; але по дорозі всі троє наткнулись на доглядачів питейної контори, які їх заарештували і приставили прямо семінарському начальству з речовим доказом. Оскільки в цьому випадкові вбачали велику спокусу для інших семінаристів, то винних було наказано: „для вящего убеждения“ суворо покарати. Негайно ж зібрався семінарський трибунал і виніс такого вирока: — „Так как подвергшиеся суду ученики риторики впали в сие преступление не по развратности своих нравов, и не по склонности к пьянству, ибо учителя рекомендуют их благонравными, но по молодости и неосторожности своей и по наущению старшего и то в первый раз, для

того оставить их в духовном ведомстве и велеть продолжать учение. А дабы более возчувствовали тяжесть своего преступления, то в страх другим наказать розгами в том классе, где они находятся, при собрании всех учеников“ ... Щождо семінариста Давидовського, то — „поеліку і ранее семінарское начальство аттестовало его, как такого, который неоднократно был замечен в пьянстве и буйстве“, то вирок йому був далеко суворіший. Йому не тільки всипали сто різок перед всією філософією та богословією, а й постановили виключити з семінарії і послали другим дяком до Воронівки, в „каковой должности“ він і повинен був „своим послушанием и благонравным поведением“ заслужити ласку свого духовного начальства. Ось яким побитом о. Антоній опинився у нашій слободі.

Ми вже згадували про те, що в той час він зовсім не шанував свого духовного сану і був більше усердний до шинку, ніж до церкви. І можливо, що так би він і помер п'яничкою, не пішовши далі дяківства, коли б не старий паламар Оранський, а найпаче його дочка Хвеса, що полонила серце молодого безпутнього богослова. Оранський заради своєї доброти прийотив Давидовського у себе, а далі вже молодість і природа довершили своє.

Тесть Давидовського Оранський був теж колоритною фігурою як на ті часи. На початку XIX - го століття були по слободах наших так звані „ночні школи“; була така школа і у Воронівці. Приймали до тих шкіл як дітей нижчого духівництва, так і селян, хто побагатше; вчили в тих школах грамоти, письма та церковних співів; хто був з причетників „бездарными от природы“

як писалося тоді в офіційльних документах, то для таких наука тривала до сивого волося. Ананій Ієрихонський, що знав досконало ці школи і, певне, сам вчився в одній із них, лишив про воронівську школу дуже колоритні спогади. Завідував тоді школою дяк Галупа, тип суворого і жорстокого вчителя, раз він полишив по собі такі спогади; учні у Галупи були нічим іншим, як робітниками. Ось що, наприклад, пише Ананій про одного учня — Могилевського. Могилевського Галупа покарав тридцятьма ударами різок за те, що той, не спитавши його, самовільно пішов до шевця латати чоботи. Могилевський був сирота і попав в повну залежність од вчителя, а той годував його більше різками, ніж хлібом. Замучений вкрай, Могилевський вирішив втікти, щоб поскаржитись благочинному. Галупа наздогнав його по дорозі, верстов за п'ять від Воронівки. Не дивлячись на мороз, він зняв з Могилевського кожуха й чоботи, прив'язав його самого до дуги і до самої слободи бив і підганяв батогом, немов коня. У школі ж почалась уже справжня кара. Галупа бив Могилевського „по вискам до упадения его со скамьи“, після чого йому дали ще п'ятдесят різок і, нарешті, як собаку, посадили на ланцюг, спеціально для цього в розправі взятий. Так Галупа тримав Могилевського шість день і „по малой части давал ему хлеба“. Цікаво зазначити, що вчителі нотних шкіл далеко охотніше брали вчити дітей заможних селян, „получая от их отцов выгодную плату“. Звичаї нотних шкіл перейшли потім і до пізніших шкіл; мій батько, наприклад, розповідав, що биття різкою у них було як правило, крім того,

тим учням, що мало встигали в книжній премудрості, надівали з паперу на голову ковпак блазня, на спині й на грудях писали „дурень“ і так водили по всій слободі на загальне посміховище.

Та власне ми хотіли про Оранського дещо сказати. Оранський теж випив повну чашу тієї науки. Духовне начальство вирішило, щоб він для удосконалення теж відвідував Воронівську школу, тим більше, що це не було зв'язано для нього з матеріальними витратами, оскільки він тут же в слободі й паламарював. Промучившись п'ять років і не постигнувши кладезя книжкої мудрости, хоч і скоштувавши багато лози, Оранський, кінець - кінцем, не витримав і написав власноручно таке прохання на ім'я благочинного:— „Благочинний Полєвський определил меня для учения в Вороновскую благочинническую школу, в коей я уже шестой год состою. Но как я имею природную тупость понятия моего и немолодые годы — 42 г.— а наипаче грудную болезнь от коей я в силу исправляю и дьячковскую должность, того ради прошу уволить меня от нотной школы“. Одно слово, тесть Давидовського не відзначався ні особливою кебетою, ні кметливістю. Зате повною протилежністю йому була донька Хвеська. Вона не тільки тримала твердо в руках батька, але так само твердо взяла до рук і свого чоловіка. Своім добробутом і маєтністю о. Антоній був зобов'язаний виключно матушці Хведосії. Вона не тільки закріпила за ним батьківську посаду, але увесь час тягла його за чуприну, аж поки не висвятили його на попа і лишили таки у Воронівці. Хитра була матушка і парохвія боялася її більше чорта, бо чорт, як

відомо, боїться ладану, а матушку Хведосію ладаном налякати було не можна; причт ходив перед нею на дибках, та й сам о. Антоній не смів їй перечити, бо тоді матушка пускала в хід такі „виражанси“, які більше личили базарній перекупці, ніж дружині духовної особи. Повертаючись тепер до хати, о. Антоній стурбовано пригадав, що вчора повернувся дуже запізно і до того ж „еле можаху“, за що його чекала чергова „морква“. Сходячи на ганок, він спитав у Гапки:

— А що, матушка повернулась з базару?

— Повернулись. Вони вже питали за вас!

О. Антоній тихо увійшов до покоїв, де матушка лічила вторговані на базарі гроші, бо вона була не тільки дбайливою господинею, а й сама ж продавала на базарі городину, молоко, овочі, яйця, де, мабуть, і набралась отієї словесности, що її о. Антоній та й усі так боялися. Грізно глипнувши очима на свого панотця, вона сухо, по-сорочачи, запитала:

— Де вчора був до такої пори?.. У кого заливав баньки?..

О. Антоній яко мога лагідніше відповів:

— Не сердься, душко!.. Коли я повертався з Хухриного хутора, пан Радько, Варсонофій Пилипович, завернув мене до себе обідати. А по обіді у преферансика по малій грали!.. А потім пані Радчиха лишила вечеряти!.. Так ото непомітно і час сплів...!

Матушка-зараз же відійшла, бо Радьки були пани багаті і при нужді могли стати в пригоді. Вона тільки буркнула:

— Міг повідомити, де ти, щоб не чекати тебе до півночі!..

Таким чином, буря на цей раз щасливо минула о. Антонія; поснідавши, він знову збирався вийти в садок, як тут прийшов дякон Гаврило Цибульський, рудий, великий, справжній циклоп, а з ним дві пари кумів. О. Антоній швидко охрестив дітей,— в будні дні цю потребу він виконував у себе вдома, щоб не одриватись до церкви,— пожартував трохи з кумами, а одну молоденьку молодичку подержав за підборіддя й спитав, коли ж у неї буде дитина, бо він хоче побути у неї на христінах. Серед всякої мзди, що її принесли йому, було дві пляшки горілки,— парохвіяни знали слабість о. Антонія і завжди репрезентували йому те, що його і „монасі приємлють“. Він сховав горілку в маленьку комоду, що стояла у нього в головах, і виглянув, чи немає поблизу матушки. Вона десь вийшла; скориставшись цим о. Антоній вийняв карафку горілки, настояної на цитрині, підніс по чарці кумам, а собі дві і відпустив їх.

На дворі вже чекала на нього довга лінійка, а Михайло цьвохав батогом по ганку. О. Антоній перемінив чорну рясу на синю, що від часу аж плямами взялася, на голову нап'яв старого бриля, поправив наперсного хреста, узяв ціпок і приготувавсь їхати. Коли вже сідав, матушка спитала:

— А обідати коли ждати?

— Та о четвертій буду... Поганяй, Михайле, до школи!..

Михайло торкнув віжки, кобила перед тим, як рушити, кілька секунд похиталась на одному місці,—і викотила лінійку на порожню вулицю. Гапка зачинила

ворота і о. Антоній поїхав справляти свої службові обов'язки.

Поки ото о. Антоній тихо їхав порожньою вулицею, відповідаючи на привітання і роздаючи благословення побожним парахвіянам, у школі відбувалась така сцена. Коло дошки стояла учениця третьої групи, Хівря Черканцева, висока, років, мабуть, п'ятнадцяти дівчина. Вся червона, вона мняла в одній руці брудну ганчірочку, а в другій крейду і безнадійно й злякано дивилась навколо. Коло неї, тіпаючись від злості, аж слина йому бризкала з рота, крутився вчитель Арехвій Євменович Ломака, низенький, худий, з рідкою борідкою, що кущиками вкривала його запалі щоки й підборіддя. Йшла саме лекція арифметики. Хівря не могла розв'язати завдання. Даремно Арехвій Євменович ставив їй запитання,— вона мовчала, ніби в рот води набрала. В другому кутку стояли навколюшках два школярі, а ззаду вавилонською вежею підносився Вакула Побережний, що його Ломака поставив коліньми на парту за те, що той, піймавши муху, встромив їй у зад тоненьку стьожечку паперу і так пустив літати по класі під загальне чмихання школярів.

В класі була мертва тиша, бо коли Арехвій Євменович був сердитий, то його лінійка не переставала гуляти по руках та головах учнів.

— Така здорова дівуля, таке гергепище,— кричав він на Хіврю,— і не може рішити такої пустякової задачі!.. А хлопців, певно вже завертаєш ночувати?..

Хівря ще дужче почервоніла, а хтось з учнів не стримався і зачмихав.

— Хто там сміє сміятись?.. Калюжний!.. Марш сюди!.. Ти рішив задачу?..

— Ні, Арехвій Євменович!

— Як же ти смієш сміятись, коли не рішив?— лась-лясь його лінійкою по руках.— Що треба спершу взнати?

Калюжний мовчав. Тоді знову: лась - лась по щоці.

— Стій тут!— наказав Ломака і штовхнув його в куток.

— Верба, до дошки!..

Верба, конопатий хлопець, встав і швидко підійшов до дошки.

— Повтори задачу!

Верба повторив.

— Ну, що треба спершу взнати?

— Не знаю!..

Арехвій Євменович розпачливо вхопився за голову і швидко заговорив:

— Осли, барани, овечі голови! Де ви на мою погибель узялися!— і повернувшись до другої групи, що сиділа в цій же такій кімнаті, гукнув:

— Гарбуз!

Гарбуз був найменшим у класі. Почувши, що його кличе вчитель, він швидко обізвався:

— Я тут, Арехвій Євменович!

— Іди сюди!

Гарбуз вийшов.

— Бий її!— наказав учитель, показуючи на Черканцеву.

Гарбуз незрозуміло дивився то на вчителя, то на Хіврю.

— Бий — кажу! — вже не своїм голосом кричав Ломака. — Бий, чорт забирай, чого боїшся!.. Бий мою рукою! А як ні, то сам покуштуєш лінійки!

Гарбуз від переляку закрив очі і слабо вдарив Хіврю в груди.

— Не так! — сердито зауважив Арехвій Євменович і лінійка з лускотом спустилася на голову Гарбуза. — По щоці бий!..

Гарбуз від болю аж підскочив і замахнувся дужче, але оскільки був малий, а Хівря інстинктивно одвела голову ще вище, то рука його і на цей раз не дістала щоки.

— Ти чого задираєш голову, що й кочергою не дістанеш? — репетував Арехвій Євменович. — Нагни свою кирпу!

О. Антоній, що вже кілька хвилин з цікавістю дивився на цю сцену, відчинив двері і голосом, повним сміху, проговорив:

— А ти, хлопче розженись, а тоді й вдар, а то бач яка вона висока, як дзвіниця. А ну, раз - два - три!..

Гарбуз відступив кілька кроків назад, розігнався, підскочив і тепер удар прийшовся саме враз.

— Молодець! От бачиш і вийшло! А тепер ступай на місце. — І повернувшись до Арехвія Євменовича, сказав: — Пустить цих шибеників погуляти, а потім я з ними законом божим позанімаюсь!

О. Антоній викладав у школі закон божий. Коли казати правду, то до цієї найважливішої справи виховання молодого покоління в дусі православної віри він ставився дуже недбало і то не з причини якихось своїх особливих міркувань, а просто через лі-

нощі. Великої шкоди від того молодому поколінню не було. Зате рідкі лекції о. Антонія з закону божого оберталися на справжню комедію, де не знати чого було більше—чи настановлення в вірі чи блюзнірства.

Коли через чверть години о. Антоній увійшов до класу, де хмарою стояв збитий порошок, школярі одразу замовкли і віддали йому глибокий уклін.

— Ну, сідайте, ракалія!—з грубим гумором сказав він до дітей.

Діти сіли.

— А тепер давайте помолимось!—проказав він і сам перший почав „царю небесний“.

Молитву проспівали, школярі сіли за парти і о. Антоній почав лекцію.

— Сьогодні ми повторимо лекцію про те, як бог сотворив світ видимий і невидимий, небо і землю, тварини, рослини і нарешті, людину!—почав він.— Спершу земля була неустроєна і дух божий носився над нею. Так тривало довго. Потім одного разу бог узяв ціпка і вийшов на прохід, щоб подивитись, що воно робиться на світі!..

Та тільки не встиг він проказати ці слова, як серед мертвої тиші дзвінкий хлоп'ячий голос запитав:

— Батюшко, а де ж бог узяв собі ціпка, раз тоді не було ніде лісу?

О. Антоній од несподіванки,— так вразили його ці слова,— аж отетерів. Потім швидко підійшов до хлопчика і,—

— Ти чого поперед батька в пекло лізеш? Хто тебе цьому навчив?— і давай його сіпати за обидва вуха. Давши йому ще зо два потилицники, він запитав:

— Ти чий?

— Прядчин!— крізь сльози проговорив хлопець.

— Твій батько вдома?

— Вдома.

— Піди і зараз же приведи сюди батька!..

Цей випадок остаточно зіпсував настрої о. Антонію. Він тепер ходив поміж партами, сіпав дівчат за коси, а хлопцям щедро роздавав лящі. Минуло з півгодини, поки він заспокоївся. Тоді він почав малювати на клясній дошці рай, дерево добра й зла, голих Адама й Еву, змія і те, як їх після гріхопадіння ангел виганяв з раю; далі намалював Каїна й Авеля і показав, як бог дивиться з - за хмари на те, як брати приносили йому жертву. Він уже дійшов до Ноя і почав розповідати про те, як Ной, напившись п'яний, голий валявся в шатрі, коли йому сказали, що прийшов старий Прядка.

— Хай почекає! — відказав о. Антоній і продовжував далі свою лекцію. Кінчив він Авраамом та Ісааком, і наказав аж тепер привести Прядку до вчительської кімнати.

Прядка був смирний собі чоловік, і коли взяв, що його на щось кличе піп, то не на жарт перелякався. Він смиренно поцілував попові руку і чекав що той йому скаже.

— Погано вчиш сина!— сердито гиркнув на нього піп, так що Прядка злякано заморгав очима.— Неподібні у нього мислі з'являються в голові. Повчи його так щоб до смерти пам'ятав! А щоб і ти не забував, що сина треба вчити, на ось з оцим піди до влости!— і він черкнув коротеньку записочку,

Прядка ще раз поцілував попові руку і пішов до волости, що була поруч. Писар, прочитавши записку, звернувся до старшини:

— Матвію Корнійовичу! Піп Давидовський прохас, щоб ми посадили Прядку на три дні до холодної!

— А за віщо?

— Він не пише!

Прядка слухав цю розмову і тільки моргав очима.

— Ні сном, ні духом не відаю нічого!— відповів він.— Правда батюшка кликали мене нащот сина, але нічого такого не сказали!...

— Ну, що ж садовить!— махнув рукою старшина до писаря.

Покликали десяцького і Прядку ввергли в узилище за те, що у нього вродився дуже допитливий син.

* * *

Побалакавши трохи з Арехвієм Євменовичем і випивши з ним кілька чарок перцівки, о. Антоній із школи поїхав до церкви. Там на нього в сторожці уже давно чекав титар. Порахували гроші з карнавок, визначили, скільки треба купувати свічок і вирішили ще деякі справи, про які знали тільки вони вдвох та святі, обійшли кілька разів навколо церкви. Від деякого часу це стало у о. Антонія за звичку. Річ в тому, що на схилі днів своїх він вирішив потрудитись „о господеві“. Довго плекав цю мрію в собі, не звіряючись навіть матушці. І тільки якось в одну із безсонних ночей розказав їй про задумане діло. Матушка не тільки не налаяла його за своїм звичаєм, а

після короткого роздуму цілком схвалила його думку. Парахвія більшала і церква вже давно не вміщала всіх, хто бажав помолитись. Зрозуміла річ, що від цього і церкві й причтові був великий збиток і о. Антоній вирішив церкву поширити. На це треба було щось тисяч з тридцять грошей, але справа варта була того, щоб для неї потрудитися. І коли о. Антоній при цьому мріяв про благочиніє, то матушка дивилась на справу з чисто матеріяльного боку,— скільки на цьому можна було заробити. Як тільки на таємній нараді, де, крім о. Антонія та матушки Хведосії, був ще титар та диякон Цибульський, вирішено було розбудовувати церкву, вся четвірка розпочала енергійну кампанію. О. Антоній добився дозволу у свого начальства, на сході провів приговора, за яким кожен двір не менше, як на п'ять карбованців обкладався на будову церкви; крім цього давала допомогу ще й ціла громада. Але цього о. Антонію було мало, і він вишукував засобів, кого ще можна поскубити заради святої мети. Тут його погляд упав на крамницю Кіндрата Панасовича Кривенького, що стояла проти церкви. Влітку підчас служби, можна було бачити з вівтаря, як прикажчики у крамниці Кривенького міряють крам, а сам він лічить коло каси гроші. І, виконуючи молитви та подаючи возгласи, о. Антоній не переставав думати про те, з якого б йому боку підійти до Кривенького і зірвати з нього добрий куш. Одного разу йому, справді, прийшла геніяльна думка, що її, як він казав, нав'яв йому сам дух святий.

Одного дня слобожани були свідками такої картини. Церковний сторож Яків Підпригора, в супроводі

О. Антонія та титаря Гудзя, вийшов з огради з сажнем в руці і почав міряти базарний майдан від церкви до Кривенького крамниці. Самого Кривенького на той час не було в крамниці, а лише його дружина, Домнікея Дормидоновна, або просто Домочка, як її звали позаочі. Підпригора доміряв до самого порога.

— Скільки?— спитав о. Антоній.

— Двадцять п'ять!— гукнув Підпригора.

— Точно, як у пляні сказано. Доведеться її знести! почула Домочка таємничі попови слова.

Як тільки повернувся чоловік, вона зараз же розповіла йому про цю подію і про таємничі слова. Кривенького це занепокоїло і він негайно зажадав пояснень від о. Антонія. Той напустив на себе сокрушений вигляд, ніби та звістка, що він її мав сказати Кривенькому, йому й самому була неприємною і що в даному разі він чинить більше з обов'язку, ніж з власної волі. Ось чому, надавши своєму голосові як можна м'якших тонів, він сказав:

— Історія не з приємних!.. Вам, Кіндрате Панасовичу, доведеться прийняти свою крамницю!

Кривенький, як стій упав на стілець і, нічого не розуміючи, вигукнув:

— Як то прийняти? Для чого? Чому?..

— Бо ваша крамниця стоїть на церковній землі і ближче законом встановленої відстані. З розбудовою церкви стара ограда буде замала і я гадаю її поширити. Ось подивіться сюди!— і о. Антоній показав йому пляна.— Ніде в ніякому акті не сказано, що ця частина майдану у церкви відібрана, отже вона наша і ваша крамниця стоїть на церковній землі.

Кривенький сидів зовсім убитий, а о. Антоній вів далі:

— Потім і друге, що примушує мене це зробити, а саме — ваша крамниця надто вже близько стоїть від церкви, що являється для вірних великою спокую. Самі зрозумійте, як може мужик молитись богу, коли голоси ваших прикажчиків дужче чути в церкві, ніж диякона, коли він возглашає ектенію. А закон цього не дозволяє. Обер - прокурор найсвятішого синоду тільки недавно видав розпорядження, що в разі таких випадків, причт мусить настоювати, щоб такі підприємства не були в сусідстві з церквами і не робили тим зайвої спокуси вірним! Отже, тут я виконую лише закон і веління моєї вищої церковної влади!

— Проте, ви чогось про цей закон досі мовчали!..

— Бо я й сам гаразд не знав, чи маю таке право. Тепер, коли я роздобув того закона, я вам прямо говорю — доведеться вам крамницю приймати!

— Це ваша єдина порада й відповідь?

— А що ж я вам можу ще сказати?— розвів руками о. Антоній.— Закона я переступити не можу!

Кривенький пішов від попа ні в сих ні в тих. Удався він до повіреного. Той, порившись в законах, сказав, що коли громада не матиме нічого проти того, щоб його крамниця лишилась на старому місці, то попові навряд чи пощастить домогтись свого. Це підбадьорило Кривенького і він удався до старшини з відповідними дарами. Дари старшина прийняв охоче, але йому не хотілось вступати в одверту війну з попом і тому він заявив, що поставить цю справу на вирішення сходу.

Кривенький пообіцяв, що коли справа буде винесена на його користь, то він ставить громаді десять вітер горілки. Разом з цим Кіндрат Панасович підмазав волосного писаря і почав гостити та укуськувати тих, що мали на сході силу або велику горлянку. Леле! Не дивлячись на все це, Кіндрат Панасович не урахував одного — більшість громади йому заздрила й ненавиділа за здирства. Піп Давидовський чудесно це використав, а старшині намалював картину того, що як тільки щасливо вони закінчать розбудову церкви, то він виклопоче йому медаль „за труди“, та крім того і так йому перепаде дещо, чим остаточно схилив його на свій бік. Кіндрат Панасович з таким тріском і так одностайно провалився на сході, як мало хто. Але він не хотів складати зброї і вдався до консисторії. Консисторські урядовці були терті і вони вхопились за це діло. Але через кілька часу заявили, що нічого з його клопотів не вийде і порадили йому якось помиритись з попом, давши певну суму грошей на церкву. Кривенький і сам переконався, що справа його програна і пішов „миритись“, одверто запитавши о. Антонія, за яку суму він згоден полагодити справу.

— За десять тисяч! — випалив той!

Кривенький закам'янів.

— Десять тисяч! — скрикнув він. — Та у мене зроду таких і грошей не було! Вибачте, панотче, але мені здається, що ви той!.. — і він покрутив пучкою навколо свого лоба.

Давидовський на те не звернув ніякої уваги, ніби не про нього й мова була. Він тільки посміхнувся, сказавши:

— Проте мені, Кіндрате Панасовичу, достоменно відомо, що ви недавно зволили хуторець купити і заплатили за нього двадцять з гаком тисяч. Негарно брехати,—з докором сказав він,—та ще й духовній особі!

— Ну що ж, що хутір! Найшли чим докоряти! Я ж вам нічого не кажу про те, що у вас у банкові лежить сорок тисяч!

— То трудами нажиті, трудами, Кіндрате Панасовичу, а не обкраданням престолу божого. І потім, коли б ця справа торкалась лише мене самого, то повірте мені, я не взяв би з вас і копійки. Але тут іде про діло бже. Адже ви, літерально кажучи, нажили собі масток, обкрадаючи церкву. Та як би я завтра поставив нову ограду, то до вас і собака більше не загляне. А ви жалієте дати десять тисяч!..

— Та це ж грабіж!— не стримався Кривенький.— Це ж розор мені!..

— Ні, це дуже дешева ціна за ту спокусу, що ви чините своєю крамницею. Мужик, замість того, щоб усердніше молитись богу, слухаючи голоси у вашій крамниці, піддається мирським думкам і тим самим віддаляє своє спасіння.

— Я такої суми не даю.

— То діло ваше. Ви наприклад, можете повернути свою крамницю дверима на вигін, і вам це зовсім нічого не коштуватиме!

Так на цей раз і не сторгувались. Кинувся Кривенький сюди - туди, але всюди говорили, що його справа майже безнадійна. Так минув рік. Ні о. Антоній, ні Кривенький не уступали один одному. А під

веселі години піп дозоляв Кривенькому тим, що на-казував Підпригорі міряти майдана і вголос ділитися думками про те, де має пройти нова огорода, де будуть церковні ворота тощо, виходило так, що огорода мала зовсім закрити крамницю Кривенького. Ось і зараз бере він Підпригору з сажнем і вони починають вимірювати майдан. Кривенький похмуро дивиться на це з ганку своєї крамниці, а Домочка охкає і говорить до кількох чоловіків, що заради цікавості прийшли сюди:

— Ах, ви й не знаєте, що це за мука! Мене й Кіндрата Панасовича все це скоро в гріб зажене. (На це один з дядьків сам до себе промовив: — „Чорт вас не візьме!“) — Ми стільки з Канашою працювали, стільки стягались, а тепер нас хочуть зовсім зруйнувати. За що, по що? — і вона зомліло сідала на стілець що заздалегідь був у неї наготований.

О. Антоній чув ті охи та ахи, але не звертав на них жодної уваги. Він зупинився проти дверей крамниці і запитав Підпригоду:

— А скільки там сажнів? Двадцять? От і гаразд! Ми значиться по ці пори й відгородимо! Неси сюди кілочки!..

І тільки ніби тепер побачивши Кривенького з дружиною, він приязно їм уклонився.

— Добридень вам! А чого ви ніколи до нас не заглянете? Матушка мене вчора так навіть запитала: „А чого це до нас ніколи Кіндрат Панасович з Домнікесою Дормідоновною не заглянуть?“ Заглянули б колинебудь вечером!

Кривенький аж темнів від тих слів, а Домочка

мліла від злости. Селяни, що стежили за всім цим, щоб підлити масла в огонь, питали:

— Коли ж, батюшко, розпочинаєте розбудовувати церкву?

— А цього літа, як господь допоможе. Скоро ось починаємо цеглу возити.

Кривенький запросини о. Антонія зрозумів як натяк на те, що він ладен розпочати переговори знову. Ось чому через кілька день він був у попа і після кількогодинної торгівлі, при чому і піп і крамар похрипли, як два цигани на ярмарку, останній таки погодився відписати на „церкву“ п'ять тисяч.

* * *

Подражнивши ото так востаннє Кривенького, о. Антоній сів на свою лінійку і поїхав обідати; по обіді завжди відпочивав годині дві у себе в кімнаті, при чому завдавав такого „пана Храповицького“, що полохав на деревах горобців, що гомозились у листі. Спав доти, поки його не будили до чаю, за яким він проглядав „Епархиальные Ведомости“, звідки взнавав всі новини.

Напившись чаю з варенням і солодкими коржиками, одягав другу сіру рясу і виходив знову на ганок. Лінійка вже була готова і вірний Михайло чекав з своєю сивою кобилою.

— Куди? — спитала матушка, вискакуючи з кухні.

— До Гордія Онопрієвича Онучки! — гукнув о. Антоній і штовхнув Михайла, щоб той скоріше виїздив з двору.

У пана Онучки в його двоповерховому будинку, найкращому на всю слободу, майже щодня збиралась компанія, бо Гордій Онопрієвич був людина хлібосольна. Бував тут, крім попа, земський лікар Бровко, пан Радько, пан Басанський, становий пристав Запуговиченко, мировий суддя Конопелько, знайомий нам уже Арехвій Євменович Ломака та ще дехто. Коли лінійка о. Антонія зупинилась перед ґанком Онучки, то там уже був лікар і Запуговиченко.

— А слихом слихати, видом видати! — привітав о. Антонія господар. — Прошу, прошу! А ми вже хотіли без вас починати пульку. Сідайте. Як матушка? Може спершу закусите? Га?

— Дякую. Матушка здорова, а від закусочки не відмовлюсь!

— А чарочку теж вип'єте, чи може той... зареклись?

— Ні, цього гріха ще, слава богові, за мною не було! — говорив о. Антоній, вихиляючи чималу чарчину калганівки і закушуючи її шинкою.

Цей діалог повторювався з маленькими варіантами щоразу. Поки ото о. Антоній закушував, а Онучка йому допомагав, так що в обох носи ставали сизими, що аж лисніли, лікар розлінував пульку і нетерпляче гукав:

— Та чи скоро ви там?

— Максиме Максимовичу! — гукав до нього Онучка. — Ідіть сюди!... Тут ось о. Антоній веселу історію розказує!

Лікар неохоче підвівся й пішов до столу. Онучка налив йому чарку, на яку Бровко кілька хвилин

дивився, потім рішуче взяв і, заплющивши очі, пере-
хилив до рота, а сам тимчасом думав: — „Знову на-
п'юся, як свиня!“ — і повернувшись до попа, спитав:

— Ну, що ви там вигадали, старий гріховоднику?

— А то, розумієте, вінчав я вчора двох сліпих.
Ну, як положено, наприкінці кажу їм: — „Поцілуй-
тесь та покажіть перед богом та людьми свою любов“!
А молода таким, знаєте, басом - профундо й відрек-
ла: — „Нехай, батюшко, навпослі!“ — Вся компанія
залилась веселим реготом.

Сіли за ломбертний стіл. До вечері грали більш -
менш спокійно. О. Антоній ні програв, ні виграв,
а це його злостило трохи. Кілька разів він схоплю-
вався й гукав:

— Михайле! Подавай лінійку!

Його починали впрошувати:

— Та почекайте но, о. Антонію!.. Може вам карта
зараз гарна прийде! Давайте зіграємо ще одну
партію!

Він сідав зіграти ще одну партію, наказавши Ми-
хайлові стояти тут же коло дверей. Карта, справді,
ніби починала йти, і о. Антоній забував і про Михайла
і про домівку. Потім, побачивши його, питає:

— А ти чого тут стовбичиш?.. Хіба я тебе кликав?..
Можеш іти, я не їду!

А через кілька хвилин знову гукав:

— Михайле, подавай!.. Їдемо!.. — і навіть підво-
дився з - за столу.

— Та куди ж ви? Зараз же пулька кінчається! —
казав Онучка. — Галино! — гукав до жінки. — Готуй
вечерю!..

— Хіба що кінчити пульку! — говорив о. Антоній і сідав знову.

Лікар, здаючи карти, казав:

— Скільки разів я зарікався грати з вами, панотче. Такого скупердяги, як ви, я ще не зустрічав у своєму житті. Духовна особа, можна сказати, і отаке сребролюбіє!

— Це у о. Антонія від матушки. Вона у нього командирша. От би кого мені у прикажчики! — сміявся Онучка.

— Вона б вас так обпатрала, що ви і самі б себе не пізнали! — казав лікар. — Матушка Хведосія така скнара, якої ще світ не бачив!..

— Вісім винових! — виголошував о. Антоній. — А що нагрів! — казав він до лікаря. — То вам за язик ваш, нечестивець ви такий. Помрете, не буде вам від мене християнського похорону, так і знайте!..

— Брешете ви, панотче. Заплатять вам, так ви й собаку поховаєте!

Розмова починала набирати неприємного змісту і Онучка моргнув до жінки, щоб та просила на вечерю.

За вечерею о. Антоній розповів про сьогоднішню пригоду в школі, з сокрушеним серцем додавши, що міцна колись віра православна починає занепадати в народі.

Лікар між двома чарками висловив своє захоплення хлопцем, на що о. Антоній відповів:

— Безумець рече в серці своїм — несть бога!..

За вечерею не тільки багато їли, а й багато пили, так що в головах починали гудіти джмелі, потім знову

сіли за карти. Тепер гра йшла веселіше, а в ряди -
годи кожний підходив до стола і запивав спрагу вином.

Було вже далеко за північ, коли покинули карти.
О. Антоній настільки обважнів, що з трудом звівся
з стільця і Михайло його під руку повів до лінійки.

— Ну, вже поплив Ноїв ковчег! — сміявся лікар,
сідаючи з другого боку.

По дорозі він зліз, а о. Антоній, „яко по суху путе-
шествуя“, добирався сам додому. Матушка зустріла
його, готова вибатькувати за пізній поворот, але він
поклав палець на уста і сказав:

— Не сердься, душко!.. Мені сьогодні так карта
йшла, що я аж п'ятнадцять карбованців виграв!..

Матушка моментально замовкла і разом з Михай-
лом зняли семипудову гідність о. Антонія з лінійки
і повели до покою. Поки Михайло його роздягав,
він тихо наспівував: — „От юности моея мнози борят
меня страсти... Но сам мя заступі і спасі, спасе мой“!

І не зчувся, як і заснув сном праведника.

VI. „ОТРАДА“

Він з'явився в нашій слободі зовсім несподівано. Ніхто не знав, хто цей салдат і звідки. Одної неділі його побачили на базарі в білому хвартусі, коли він котив перед себе невеликого на двох колесах візка і голосно вигукував:

Квас маліновий, квас наліваний!.. Квас хлебной, квас хмельной! Підходи і товариша подводи!..

Коло візка товпилися парубки, що з гордовитим виглядом викидали мідяні п'ятаки. Підходили по дві, по три дівчата, закривали роти вишиваними хусточками і довго огиналися перед тим, як купити у складчину й собі пляшечку квасу, пили, далеко відставляючи вперед руки, щоб часом біла піна не капнула на нову кохту або спідницю; підбігали селяни і випивали пляшку навхильці, щоб перебити спрагу; мимоходом брав пляшку швець, коваль, лимар, бондар, щоб промити горло від базарного пороху. А салдат сипав, як з мішка горохом словами:

— Пожалуста, баришні, прошу!.. Квас такой, что ви просто губки обліжете. Єщо пляшечку?.. Прошу, получите! С вас десять копеек!.. Спасібо! Хазяїн, ви ж куда?.. Попробуйте, промийте собі горло!.. Смотріте, как пеніться?

Сонце пекло, було душно, пил над базаром, стояв хмарою, у людей пересихало в роті, і салдат торгував жваво. На другу неділю він знову з'явився, на третю так само звучав його веселий голос на весь базар; до нього звикли і мало вже звертали уваги. Де він пропадав цілий тиждень, того ніхто не знав та мало хто й цікавився цим. Хай, мовляв, чоловік собі торгує.

Минуло вже місяців зо два, і нашого салдата слобожани вже добре знали і мало не за свого мали. Але його торгівля поволі стала занепадати, бо слобожани наші на квас не дуже були охочі.

Дехто з цікавості питав салдата:

— А що, Вахромей Вахромейович, як торгується? Заробив багато?.. Завод скоро відкриєш?..

Вахромей посміхався і салдатською скоромовкою відповідав:

— Наш заробіток невеликий. Треба за якесь друге діло браться. Та от компаньйона нікак не сищу!..

— А нащо тобі компаньйон?!. Аджеж і товару в тебе і на десять рублів не набереться?..

— Та хіба це торгівля?.. У мене є думка відкрити солідное дело. А це што,— кивав він з призирством на візок з квасом.— Хіба ето дело? Так сібе, дурниця? Як говориться у вашому хахлацькому прислів'ю:— „Роблю, щоб татарин лежачого не взяв“!

І, дійсно, Вахромей Вахромейович скоро відкрив у нас, справді, „солідное дело“. Одного дня слобожани побачили як до старого будинку пана Жми-крутського, що стояв кілька років з забитими віконницями, прийшли теслярі й почали його лагодити. Чутка рознеслась, що будинок разом з садибою купив

Вахромей, не знали тільки для чого йому здався такий великий будинок.

— Видно в москаля чортова калитка! — говорили слобожани, слухаючи як цюкали сокири, співали пилки і торохтіли залізом бляхарі, що перекривали дах. Всі заінтриговані були страшенно, але скільки не підсипались до Вахромєя, скільки не допитувались, він ляконічно відповідав:

— Скоро самі побачите!..

Дійсно, таємниця незабаром розкрилась. Прокинувшись якось уранці, слобожани могли милуватись великою вивіскою, на жовтому полі якої чорними літерами було написано:

„О Т Р А Д А“

ПИВНАЯ

ропивочная и на винос

Пиво Рейнеке, Игнатищева, Новой Баварии

и чорное чешское

Заходи и товарища заводи

Біля будинку зібрався цілий натовп, що читав ту вивіску вголос і жваво коментував. Вахромей Вахромейович стояв на ганку, слухав тих розмов і лагідно посміхався. Він був задоволений, диво, справді, було велике.

Перед відкриттям пивної Вахромей Вахромейович Квасоля, таке було повне ім'я цього салдата, що виринув у нас ніби з води і який згодом відогравав у слободі значну ролю, запросив о. Антонія посвятити її, за що обіцяв йому, крім десяти карбованців,

ще й два відра пива. Очевидно, наш бравий салдат гадав,— не можемо тільки сказати, наскільки справедливо,— що без бога аж ніяк розпочинати цієї справи не годиться, і тому, на всякий випадок треба його підмогоричити.

Але оскільки бог був високо, а житейські справи треба робити по - житейському, то Вахромей на відкриття „Отради“ крім попа з усім причтом, запросив таких визначних осіб слободи, як от урядника Хряпала, старшого стражника з курських міщан, Звезділіна, волосного писаря Капшука, старшину Ворону, титаря Маслія, крамаря П'ятачка і ще декого. Обід готувала якась городянка, що її спеціально Вахромей привіз з - міста. Гостей приймав, крім Вахромєя, ще і його копманийон. Це була людина мовчазна, літня і вже з самого ранку на підпитку. Вахромей, кожного, хто входив, знайомив з ним:

— Прошу, мій компаньйон, Сарахвим Сарахвимович Перепічка, одставной хвельдхвебель!.. Хороший человек і герой отменной хвабрости!.. Имеет две медали!..

— Три!.. — поправляє його Перепічка.

— Віноват, три медали: за кушкінський поход, за усміреніє євреєв і за...

— Довголетню службу! — додавав компаньйон.

„Отрада“ стояла на бойкому місці і справи Вахромєя процвітали. Воронівка — велика торговельна слобода, до того ще й стояла на великому шляху, що вів до Енського і тому клієнтів у Вахромєя було більше, ніж досить. Тут знайшли собі притулок не тільки всі слобідські п'яниці, але й місцеве началь-

ство не гребувало нею; тут же і волосний суд вершив свої діла, бо у Вахромея було найкраще пити мого-ричі. Особливо діла „Отради“ піднеслися з того часу, коли у Вахромея оселились під виглядом його родичок, дві дівчини, що він їх привіз з Енського. До тих дівчат приєдналась весела вдова Горпина Королева; з того часу Вахромей міг вважати, що „Отрада“ стоїть на твердому ґрунті, і вона, справді, виправдала його найсміливіші надії.

До „Отради“ слобожани тяглись, як метелики вночі на вогонь. Її великі вікна так привабливо світилися у темряві ночі, дівчата і вдова Королиха так привітно зустрічали гостей, пиво й горілка були такі солодкі, що тяжко було Вахромея оминати. І не дивно, що такі люди, як от Василь Довгий — заможний хуторянин, швець Жуковський — Жилкин, що взяв багатий посаг за жінкою і під п'януруч завжди кричав:— „У нас грошей хопить! Нам Кривенький дешевий!“— і п'яничка пан Личаний і багато інших лягли й встали у Вахромея.

Тут, наприклад, часто бував іще швець Пупка або Шилки - Вилки, як його прозивали, чванькуватий чоловік. Коли Пупка посилав кого з дітей до крамниці, то вибігав у двір і гукав на всю вулицю, щоб сусіди чули: — „На двадцять чаю, на п'ятнадцять сахарю!— на що йому відповідали:— „Та ви ж усього дали п'ятака!“— „Біжи!“— махав він рукою і повторював:— „На двадцять чаю, на п'ятнадцять сахарю!. Це про нього розказували історію, як він дурив своїх наївних родичів - хуторян, ніби його жінка французьку мову знає. Попав він їх якось на базарі і

кличе до себе в гості. Приходьте, мовляв, почастую та й на жінку мою подивитись. Ті прийшли, розсілись за столом, а він кричить до хатини, де пораяється жінка:

— Шиниви - киниви, самовар станови!

А та відчинила двері та ротом завбільшки з ворота питає:

— Що таке?

— Шунціна - пунціна, давай півбутилки!

Бував тут також Двадцять - Десять, пришелепуватий синок колишнього багатого баштанника Калашника, що тепер проводив останнє батьківське добро. Не оминав Отради і дядя Тьох - Тьорьорьох, з походження попович.

Ми тут називали тільки найбільш відомих у слободі п'яниць, що давали Вахромею постійний прибуток, і, так би мовити, були його постійними клієнтами. Зрозуміла річ, що ними клієнтура його не обмежувалась, і щодалі, то „сфера впливу“ Вахромея поширювалась.

До Вахромея слобода наша жила більш - менш патріархально. Вахромей же через „Отраду“ постановив прищепити слобожанам міську „культуру“ і треба віддати йому справедливість, не без успіху він ту свою „місію“ виконував. Взяти хоч би отих „родичок“, він їх часто міняв, отже інтерес новизни до них у слобожан ніколи не згасав. Він намагався дати „мужві“ відповідні розваги, і багаті хуторяни, коли приїздили на базар і попадали до „Отради“, часто виходили звідти без штанів. Її дари були настільки спокусливі, що туго напхані хуторянські капшуки швидко ставали тонкими, як сім египетських корів. Протестувати було годі, бо до послуг Вахромея

завжди було два „архангела“ у вигляді двох поліційських стражників, що їх запопадливий урядник хряпало дав йому в охорону, і які по одному Вахромейовому слову кожного, хто намагався хоч чимнебудь попіркнути Квасолу в шахрайстві або, навіть і в крадіжці, негайно брали за в'язи і ввергали в „узилище“ при волості.

* * *

Та Вахромей не тільки ото жив з того, що тримав пивницю; зараз досконало вияснено, що, крім цього, він служив таємним агентом у поліції і передержував крадене. Компаньйон його ніякої ролі не відігравав; він дав гроші й тепер тільки те й робив, що пив; невдовзі його одного дня нашли мертвим на своїй постелі. Поліція встановила, що він нібито помер з горілки, але в слободі були такі неймовірні, що говорили, що кушкинського героя Вахромей просто отруїв, щоб привласнити собі його гроші. Далі балачок ця справа не пішла, а героя пишно поховали на слободському цвинтарі і на дубовому хресті прибили таку табличку:

ЗДЕСЬ
покоится прах
Сарахвима Сарахвимовича
ПЕРЕПИЧКИ
героя многих славных походов
и тремя медалями награжденного за верную
службу
БОГУ, ЦАРЮ И ОТЕЧЕСТВУ
Он славно жил и славно умер,
чего и всем живым желает

Залишившись тепер єдиним і повноправним хазяїном „Отради“, Вахромей повів свої справи ще краще і навіть, кінець-кінцем, поставив у ній поганенького органчика; це тільки збільшило притягальну силу „Отради“, і кілька тижнів у ній було народу невпоровот. Проте, на поверхню життя слобідського Вахромей пробивався дуже поволі. Слободські багатії та дуки вважали Вахромей за вискочня та зайду, а його професію трохи ганебною, хоч, хіба не все одно було, як наживати гроші, чи через кредити неможникам та скупку у них за безцінь земель, чи через споювання їх. Правда, Вахромей чинив це надто цинічно, надто вже одверто грабував він населення в своєму шинку, але по суті, він робив те саме, що й інші. В тому остракізмові, що оточував Вахромей перші роки, було більше не шляхетного обурення, а заздрощів,— як, мовляв, нікому в слобожан не спало на думку відкрити таке прибуткове діло, як цьому зайді. Та що більше багатів Вахромей, то меншим ставав той остракізм, і скоро він увійшов повноправним членом до тієї купки багатіїв, що завдавали тон всьому життю у нас, і на чолі якої стояв сам Маслій, перший на всю слободу і околицю багатир. Після того, як Маслій запросив до себе в гості Вахромей, всі зрозуміли, що Вахромей сила, що він дещо значить; стіна, що відділяла його від решти слобідських багатів, упала і всі поспішали зав'язати з ним приятельство та стосунки.

„Отрада“ була не тільки болячкою на слобідському тілі,— це була чума. „Робота“ Вахромей була видна по тих розкритих стріхах хат, що їх часто можна

було побачити, по тих схудлих, побитих та заплаканих обличчях жінок, що товпились біля ганку „Отради“. Щоб мати постійних клієнтів для „Отради“, треба було, щоб у слободі не переводились п'яниці. Це завдання Вахромей розв'язав талановито. Він відкрив п'яницям широкий кредит, але за порукою Маслія. Таким чином, приязнь між Маслієм та Вахромеем була чисто ділова. Гроші під заставу давав Маслій; гроші ті пропивались в „Отраді“ у Вахромей; потім надходив суд, суд же був у руках Маслія та Вахромей і боржника пускали голого, як магометанського святого. Треба визнати, що Вахромей вміло і то, мабуть, не без науки Маслія,— бо ми вважаємо, що справжнім учителем Вахромей був не хто інший, як Маслій,— намічав собі жерви. Він брав таких, в кого була кріпосна земля, бо надільної землі продавати було не можна, то прийшло далеко пізніше, і тоді Вахромей показав, на що він здатний; але і в цей період Вахромей уже був справжнім павуком, що обсновував своєю павутиною жертви і тримав їх доти, поки не висав всієї крові, а потім він викидав їх і брався за інших. Робив це він дуже хитро. Наприклад, коли приходила жінка заганяти чоловіка, то він не тільки проти цього не протестував, а навпаки, допомагав їй забрати п'яничку додому.

— Я вже давно йому казав, щоб ішов, так ніяк не хоче. Ви й самі не знаєте, як воно мені все це неприємно!..— казав він у таких випадках.

Іншим разом, коли яканебудь жінка знімала скандал, він кликав її й чоловіка до чистої половини, саджав за стіл, частував своєю горілкою і виконував

ролю справжнього ангела - охоронця родинних гідностей і маєтностей. Як правило, це кінчалось тим, що до „Отради“ починав ходити не тільки чоловік, а й жінка, а цього то й домагався Вахромей.

— Страх не люблю скандалів! — говорив він. — Я чоловік тихий, смирний. Пити нікого не примужую. Хочеш пий, хочеш ні. А я не силюю.

Так перейшов до нього спадок Василя Довгого, так він посів кінець - кінцем посаг жінки Жилкина та й багато грошей і землі перейшло через його руки.

Зрозуміла річ, що не обходилося і без прикростей, що з таким заняттям, як Вахромеева, зв'язані. Друга жінка, що їй піяцтво чоловіка сиділо в печінках, починала на весь голос лаяти Вахромєя, взиваючи його самими страшними й безсоромними словами. Вахромей спокійно й терпляче те вислухував; тільки тоді, коли чоловік такої сердитої молодиці приходив до нього і прохав набір випити, то він казав:

— Ні, голубе, не дам!.. Над тобою зжалься, зроби тобі одолженіє, а твоя жінка прийде й обкидає мене калом!.. Иди, проси де - інде!..

Сердитий чоловік все ж таки десь напився і, прийшовши додому, починав молотити жінку, приказуючи:

— Не ходи заганяти чоловіка! . Не ходи заганяти чоловіка!..

Взагалі, коли в темряві ночі ви чули п'яну лайку, жіночий вереск, зойки переляканих дітей, то всі так і знали, що то один із „клієнтів“ Вахромєя, повернувшись із „Отради“, лупцює свою сім'ю. Одно слово, Вахромей міг бути задоволений: „Отрада“ квітла, справи йшли прекрасно, рахунок у банку зростав,

Вахромей не був жонатий.

— Ніколи було женитись! — казав він, коли його питали про це.

— Вам би Вахромей Вахромейович, хазяйку треба! — радили іноді йому.

— Та нада!.. Тільки ж хто за мене старого пойдьот!..

— Ну, який ви там старий!.. Та за вас сімнадцятка піде!..

Вахромей Вахромейович при цих словах молодцюватو покручував свої руді вуса і говорив:

— А ви поклопочіть!.. Могорич мій буде!..

Та й то треба сказати, що за Вахромея багато батьків з охотою б віддали своїх дочок. Чоловік він був ще не старий, саме в соку, багатир, отже жінка плавала б у розкошах, як вареник у маслі. Дехто, навіть, і натяки відповідні робив, але Вахромей ніби не розумів їх і тільки посміхався. Він мав на одружіння свої погляди. Йому хотілося мати не просто жінку, для цього йому було досить тих „родичок“, що він їх привозив з міста; йому хотілось мати таку жінку, яка б була його душею й тілом, щоб вона любила „Отраду“, як любив він її, щоб вона була йому помічницею і вірною порадицею в бурхливому життєвському морі. Успіх окрилив Вахромея, він уже зрідка мріяв про те, чи не пора йому кинути Воронівку, перебратись до Енського і там відкрити „заведеніє“.

— Гроші не пахнуть! — це прислів'я він прекрасно розумів. Гроші все покривають, за гроші можна й

місце в раю купити. Ніякі моральні міркування Вахромей не турбували, та навряд чи й мав він якусь там мораль. Моральний кодекс його зводився до одного,— бери все, що пливе до твого берега, а там видно буде. Ось чому і від майбутньої своєї подруги Вахромей чекав не якоїсь там моральности, цнотливости, незайманости тощо,— в очах Вахромей це не мало великого значення. Цей грубий, без душі чоловік, хотів би, щоб його подруга ділила з ним не тільки ліжко, а й труди його. Правда, було б добре, якби поруч з чисто діловими рисами, вона б сполучала в собі ще й красу тіла і внесла б у його самотнє життя й промінь кохання. Але про це Вахромей думав, як про ідеал. Отже погляди Вахромей на шлюб були чисто ділові, як то йому й личило. Маєтностей він у слободі не збивав, а все переводив на гроші, кажучи, що гроші найзручніша форма капіталу і при тому менше людям очі коле,— положив їх у банк, лежать вони там спокійно, а проценти тимчасом нарастають. Так стояли справи, коли Вахромей, несподівано для самого себе, найшов собі подругу таку, що об'єднала в собі й ділові риси, і молода була, і дала йому щось такого, що від одного спогаду у нього аж дух захоплювався.

Була це Максима Гречки — дочка — Орина. Сам Гречка був нікчемний п'яничка, як і його жінка, а з фаху швець, як і багато інших слобожан. Мав він тільки одну хату, а жив з того, що робив „од пари“ у багатих шевців, що мали свої робітні. Греччиха відвезла Орину ще малою дівчиною до Енського, де й приділила її на службу до якихось панів, Через

декілька років це була вже красива дівчина, а тому що для красивої покоївки не легко зберегти свою незайманість, то Орина, певне, мала чимало пригод і не дармувала часу на молитви, а займалася чимось іншим. Справедливість вимагає сказати, що своєю красою, своїм шиком, своїм вбранням, вона, коли приїздила до слободи на гостину до батьків,— а то траплялось два рази на рік — раз на трійцю, а раз зимою,— вона далеко залишала за собою наших гонорових слобідських дам. Була висока, струнка, з гнучким станом, обличчя мала матове, трошки довгасте, красивий тонкий ніс, рівні брови і чудове волосся. Злі язика говорили, що Гречка аж ніяк не винен у тому, що Орина з'явилась на світ, але чого тільки люди не накажуть!

Коли Вахромей побачив у перший раз Орину у церкві, де вона стояла зараз же за матушкою Хвеодосією, становихою, урядничкою та Маслійкою, то у нього серце затріпотіло.— „Оце так дівчина! — подумав він сам собі.— І де вона взялася тут така?“— Від Орини йшов міцний пах парфуми, що вдихаючи його, Вахромей п'янів. Той дух не давав йому спати ні першого, ні другого дня. Він обережно став наводити про Орину справки, але одержані відомості були надто сухі, щоб з них можна було зробити якісь позитивні висновки. Проте, він постановив зазнайомитись з Ориною і шукав для того приводу. Сам старий Гречка в цьому йому допоміг. Будучи напідпитку, він казав:

— Вахромей Вахромейович?.. Ви бачили мою дочку?.. Оце так дівка!.. Самій становисі й то носа

втрє!.. Куди там ваші сопливі пані! годяться супроти неї!

Вахромей, зваживши зручність моменту, зараз же Гречку під руку й до себе в кімнату. Частуючи його, він говорив:

— Я бачив Орину Максимівну в церкві і скажу просто, що кращої за неї не було там!..— і він почав улєсливо хвалити Гречку й Орину, що той аж танув.

— Та ви знаєте що? — сказав Гречка.— Ви пожалуйте до нас у гостину.— Йй - богу!.. Ми хоч і не багаті, але такого дорогого гостя, як ви, зуміємо привітати. А що Орина буде рада, так і не знаю, бо йй підходящої компанії тут немає!..

— Премного дякую!.. Я скористуюсь з вашого запрошення!..

І, дійсно, Вахромей Вахромейович, ніби так, мимохідь, якось вечером одвідав Гречок. Побув він там недовго, але зблизька Орина йому ще більше сподобалась. Вона на деякі запитання відповідала розумно, стримано, не була нахабна, а скоріше скромна і ввічлива дівчина, так що Вахромей був нею зовсім зачарований. На прощання він запросив Гречок і саму Орину Максимівну неодмінно його одвідати перед тим, як вона поїде назад до міста. Одно слово, Вахромей, було похоже, закохався. Гречка правильно врахував ці зальоти Вахромея, а стара Греччиха, як тільки він вийшов од них, сказала Орині:

— Не інакше Квасоля хоче тебе сватати!..

— Мужчина він солідний! — відповідала дочка.— От тільки прізвище некрасиве!.. Квасоля!.. Так мужиком і дхне!..

— І, дочко, прізвище на лобі не написане!.. А достаток у Вахромей є!

Вахромей і Гречок і Орину пригостив на славу і навіть провів її назад додому. По слободі пішла чутка, що він уже засватав її. Із уст в уста передавали:— „Чули? Вахромей старшу Гречківну засватав!“— Насправді ж до сватання було далеко. Не дивлячись на те, що чари Оринини впливали на Вахромей непереможно, він був надто обережний, щоб ото так, не зваживши всього, кинутись в розставлене сільце. Правда, він, коли на короткий час лишився на самоті з Ориною, хотів одержати від неї щось вроді авансу, але вона так широко запротестувала, таким ображеним голосом заявила, що вона чесна дівчина, і що він глибоко помиляється, коли гадає, що вона одна з тих, що самі чіпляються на шию чоловіків, що Вахромей поспішив з честю відступити, ніж продовжувати далі свою атаку. Йому навіть сподобалось, що Орина дала так йому рішуче одкоша і це тільки підвищило її в його очах.

Орина поїхала. Вахромей записав її адресу і, буваючи в Енському, в своїх справах, завжди відвідував її, і там, певно, між ними і дійшло до згоди.

Підчас свого освідчення Вахромей говорив:

— Ви мені, Орино Максимівно, сподобались з першого ж разу, як тільки я вас побачив у церкві... У мене, як ви знаєте, є чималий капітал і солідне діло у Воронівці. Будете повноправною хазяйкою. Якщо вам не подобається жити на селі, то ми можемо переїхати до міста і відкрити тут діло... Правду кажучи,

мені вже й самому Воронівка трохи надокучила і я давно вже підшую собі щось підходяще в місті!..

Орина, як то й личить розумній та порядній дівчині, пропустила мимо слова, навіяні нетверезим розумом, а скоріше людським нетерпінням і зажадала, щоб Вахромей документально підтвердив їй свій статок.

— Не втаю від вас, Вахромей Вахромейович, що мужчина ви з себе солідний,— говорила вона,— і мені подобається. Але я чесна дівчина і хочу знати, що саме у вас є, щоб знати нащо я йду!..

Вахромей охоче погодився показати відповідні документи і вийняв свою банківську книжку, де стояла п'ятизначна сума. Закриваючи її, він сказав:

— Ви бачите, Орино Максимівно, що я не якийсь там обманщик і нічого від вас не таю. Скажу більше, що у дівчини вашого стану і з вашою зовнішністю, можливо, були там різні історії.— Орина повернула до нього своє обличчя.— Я це говорю вам тому, щоб ви знали, що я розумію життя і здаю в цьому собі справу. Кажу вам, що те, що було раніше мене не торкається. Я і ви ставимо на цьому хреста!..

Орина дала свою згоду на шлюб.

* * *

Ніч, темрява, дощ. Ніде ні людей, ні собак. Все спить або поховалось по хатах. Тільки „Отрада“ світить всіма своїми чотирма вікнами на вулицю і те світло відбивається у великій калюжі, що її наляв дощ перед самим ганком. Надворі холодно, в без-

листому дереві шумить дощовий вітер і плачється на щось. А в „Отраді“ затишно, тепло й повно людей. Дим з цигарок стелється попід стелею, чути брязкіт пляшок, бренькіт чарок, веселі голоси.

За шинквасом сидить вигідно Орина і задоволено оглядає цю картину. Справи йдуть не погано. Коло неї сидить Хряпало і часто щипає її за стегно, а вона непомітно штовхає його ногою. Вахромей Вахромейович на рахівниці робить підрахунки і зрідка зиркає то на неї, то на в'язника.

О дванадцятій „Отрада“ порожніє. Вахромей з жінкою йдуть спати. Роблячи підсумки прожитому дню, Вахромей питає у Орини:

— Ну, як там у тебе справи?..

— Та він у мене вже в руках!.. Можна навколо пальця обвести!..

Вахромей каже: — „Молодець!“ — пестливо б'є жінку по крутій спині і роблячи ніби останній підрахунок, говорить:

— Нам тільки цього й треба!..